

Меросизни ўргандиз

Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий

ТАРИХИ ЖАҲОННАМОЙИ

Туркистонда бўлган даҳшатли ҳодиса ва ноҳуш воқеалардан кейин жаноби соҳибқирон (Султон Саидхон)нинг¹ беҳисоб лашкар ила қилгон ҳаракат ва жунбушлари, ҳазрати Авлиёота фуқаросининг шаҳидлиги, ўрус кофирларнинг бедодлиги ва уларга (Алимқул) амирлашкарнинг хатму зафар билан берган танбеҳи ҳақида сўз.

Сичқон йили — тарих 1281 йил зу-л-ҳижжа иззуҳу ойи² ўрус кофирлар беадаблик ила Олмаота мавзеидан ҳаёсизликнинг тошлоқ биёбонига бемуродлик қадамларини қўюб, Марка қалъасига яқинлашдилар. Бу қалъа Тошканд вилояти тасарруфида эди. Қалъа аҳолиси бу ҳолдан огоҳ бўлиб, ҳаммалари бирлашиб, Садди Искандардек ҳимояга турдилар. Улар ичлари қора кофирлар дафъига фурсат пойлаб мунтазир бўлдилар. Аҳли куффор (кофирлар) мусулмонлар журъатини яхшироқ кўриб билдиларким: қалъани забт этиш улар учун жуда ҳам мушкулдур, ҳатто қалъага яқинлашишнинг иложи йўқдир. Шунда ўруслар пасткаш ва дағал кишиларга хос бўлган макру ҳийладан фойдаландилар. Уларга ер тагини ковлаш иши осонроқ ва гўё дардларига малҳамдек кўринди. Тез фурсатда улар қалъа дарвозаси тагидан чуқур қазиб, ичини ҳар хил доривор ила тўлдириб, кечаси жаҳонсуз³ оташ билан ёқиб юбордилар. Хиёнаткор кишилар доимо шундай қиладилар. Олов шуъласи тез фурсатда манзилига етиб, шундай портладики, қалъа дарвозасини ўз жойидан девори ила кўтариб ташлади ва уни ер билан яксон этди.

Қалъа аҳолиси буни кўриб, баъзилари амонат жонини ғанимат билиб, тун қоронғисидан фойдаланиб қочиб кетдилар. Баъзилари эса жангга кириб зolimлар қўлига тушдилар. (Ўруслар) шу даҳшатли воқеадан сўнг қалъа иморатларини ер билан яксон қилиб, мазкур ойнинг ўн иккинчисида⁴ бу манзилдан кўчиб, ҳазрати Авлиёота қалъасига келдилар. Ниёз Али бу вилоятнинг ҳимоясида турган эди. У вазият танглигини баҳона қилиб, ҳамма одамларини олиб, Туркистон томонга Мирзо Давлат хизматиға кетди. Шаҳар ўз ҳокимидан айрилди. Фаранги кофирлар (ўруслар) кўрқмасдан қалъа қамалини бошладилар. Улар тўрт томондан шаҳар ичини тўпга тутдилар. Вилоят фуқароси ҳар бир кўча ва бозорларда ғайрат ва журъатни ўзларига қалқон этиб, шаҳар дарвозасидан чиқиб, ул лаин кофирлар ила қаттиқ уруш қилди. Бу ҳам натижа бермади ва улар чекиниб, қалъа ичига яшириндилар.

Шақоват⁵ аҳли фуқарони ўзларига нолойиқ кўрди ва уларнинг журъати ошиб, қалъа деворларини тўпга тутган ҳолда дарвозага яқин келдилар. Алдаб, тутун босишидан фойдаланиб, тезда битта тўпни ичкарига олиб киришди. Фуқаро ўз аҳли аёлини ғайрат ила мудофаа қилди, уч кеча-кундуз кўча ва бозорларда туруб, хотун ва болалари билан оғир жанг олиб бордилар. Бундай уруш ҳали бирон бир подшоҳ даврида

¹ Султон Саидхон — Қўқон хони Малла Баҳодирхоннинг ўғли. 1280 ҳижрий йили сафар ойининг 7-кунда (1863 йил, 24 июль) тахтга ўтирган.

² 1281 ҳижрий йилда зу-л-ҳижжа ойи мелодий ҳисоб билан 1865 йил 27 апрелда кирган эди.

³ Одамни куйдирувчи, ёндириб кул қилгувчи

⁴ 1864 йил, 7 май

⁵ Зolim, раҳмсиз.

бўлмаган эди. (Авлиёоталиклар) Чимкент йўлига интизорлик билан кўз тикиб, Тошкент ҳокими Нур Муҳаммад қўшбеғидан мадад ва ёрдам кутар эдилар.¹

Бу номард (Нур Муҳаммад қўшбеғи) икки ойдан бери Чимкентда макон тутган эди ва ҳамма воқеани билиб туриб, бечораларга бирон мадад бермади. Оллоҳ таоло амири кабир умрини узун ва давлатини фузун айлсинки, унга яши танбиҳ бериб оламга ибрат қилиб кўрсатди.

Ниҳоят, фуқаронинг аҳволи танг бўлиб, омонлик беришни сўрадилар. Кофирлар бундан хабар топиб, қатли тўхтатдилар, ярашиш режасини тўзиб, сулҳга рози бўлдилар.

Икки томон ҳам ўз ўликларини жанг майдонидан чиқариб, ўз олин ва динларига кўра дафн қилдилар. Мусулмон аҳолисидан шул урушда бир минг орти юз эркак ва аёл, каттаю-кичик шаҳидлик даражасига лойиқ бўлди. Кофир мақтуллар қурбонининг сони бу ҳисобга кирмайди.

Бу воқеалар ўз бераётган вақтда бир неча минг ўрус ва кўпгина қазақ (казак) сарбозлари Оқмасжиддан (кейинги) Ясси, яъни Туркистон шаҳрини муҳосара (қамал) қила бошладилар. Бу ернинг ҳокими Мирзо Давлат шижоат ва мардлик намунасини кўрсатди, ўз лашкари билан кофирлар урдусига қарши чиқиб, оғир жанг бошлади ва шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Аммо (Мирзо Давлат) келиб кўрса, вилоятнинг қаллоб, касофат ва бузғунчи кишилари олдиндан ўрусларга сотилиб, уларнинг хизматларида юрган эканлар. Улар вилоятни кофирларга тақдим қилиб, шаҳар дарвозасини мусулмонларга очмадилар. Улар қалъа деворларини тешиб, кофирларни шаҳарга кўйган эканлар. (Мирзо Давлат ўз сарбозлари билан) бу хиёнат хабарини эшитиб, афсусу надомат қилиб ўз жойига қайтди. Улар кечани бир навъ ўтказиб, эрта билан Тошкент вилоятига йўл олдилар. Йўл-йўлакай Чимкентга кириб, мазкур Нур Муҳаммадни кўрмасдан, Қорақамиш мавзеига етиб келдилар ва ҳазрат Миён Халил Соҳиб боғига тушдилар. Бу хабарлар ва шу можаролар жаноби амир Султон Саидхонга тез-тез етказиб туриларди. Бундан соҳибқирон руҳида ғайрат, шижоат ва мардлик қайнаб кетиб, сипоҳлик анжом ва асбобларини тайёрлаб, урушга отланди. (Хон) саъйи балиғ (улуғ ҳаракатлар) кўрсатиб, вилоятнинг ҳар томонига, музофот саркардаларига, қасаба сардорларига марғуб иноятномалар жунатиб, қўшин жамлашга киришди.

¹ XIX аср ўрталаридаги Қўқон маданий муҳитида тарихнавислар мактаби ҳам алоҳида ўрин тутади. Икки жилдлик «Тарихи жаҳоннамойи» («Дунёни намоеён этувчи тарих») китоби муаллифи Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий ибн Мулла Рўзи Муҳаммад Сўфи Аттор шу давр солномачи-адибларининг энг зуккоси ва нуктадони ҳисобланади. Қўқондаги бошқа тарихнавислар каби Аваз Муҳаммад Атторнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида кам маълумотга эгамиз. Ҳатто бизгача етиб келган асарлари ҳам унинг таржимаи ҳоли ҳақида ёрқин тасаввур бера олмайди.

Баъзи далилларга суяниб, уни XVIII аср охири ёки XIX аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин. У отасидан атторлик касбини мерос қилиб олади. Аваз Муҳаммад табиблик, котиблик билан ҳам шуғулланган. Унинг мадрасада таҳсил олган-олмаганини билмаймиз. Аммо Аваз Муҳаммаднинг шарқ тиллари (араб, форс, туркий) ва адабиёт бўйича ғоят билимдон эканлигини, умуман, ўз даврининг етук маърифатли кишиларидан бўлганлигини «Тарихи жаҳоннамойи» асари исботлаб туради. У умрининг сўнгги йилларини тарих битмакка бағишлади. 1872 йилда икки жилдик «Тарихи жаҳоннамойи» асарини ёзиб тугатди.

Бу асар дастлаб В. Наливкиннинг «Краткая история Кокандского ханства» (Казань, 1886) китобида тилга олинади. «Тарихи жаҳоннамойи» яқин-яқингача бирор-бир тадқиқот учун мавзу қилиб олинмади.

Н. Д. Миклухо-Маклай, Р. Н. Набиев, Ч. С. Сториларнинг тавсифларида асарга қисқача таъриф бериб ўтилган. Аваз Муҳаммаднинг баъзи маълумотларидан А. Қаюмов, В. Ромодин, Т. Бейсембиев, Э. Хуршут каби олимлар ҳам фойдаланишган.

Асарнинг биринчи жилдида қадимги даврлардан то муаллиф замонасигача бўлган бутун дунё тарихи ҳикоя қилинган. Унда XVIII—XIX асрдаги Туркистон тарихи бўйича ҳам жуда кўп материаллар мавжуд. Мазкур жилд қандайдир йўллар билан Россия Фанлар Академиясининг Осие музейига келтирилган бўлиб, ҳозирги пайтда ушбу муаллиф нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланади. Бу ҳақдаги илк ахборотни академик В. В. Бартольд асарларида ўқиймиз. У 1902 йилда ёзган бир мақоласида: «Россия ФА Осие музейида Аваз Муҳаммад асарининг яккаю ягона нусхаси» сақланишини зўр қониқиш билан қайд этган эди. Аммо у Авазнинг қўлёзма нусхасини «Тухфат-ут таворихи-хони» («Тарихнинг шоҳона тухфаси») деб атайди. (Бартольд В. В. Отчет о командировке 1902. Сочинение, Т. VIII. с. 206.)

Китобнинг ёзилиши сабаблари тўғрисида муаллиф шундай ёзади: «Мен, бу авроқнинг мусаннифи, атторлик растасида ишсизликдан бир неча қоп доруларни сотиш билан шуғулланардим. Менинг муҳтожлигимдан кўп яқинларим ва эски қадронларим оғоҳ эдилар. Биз кўпроқ форсий китоблардан парчалар ва нусхалар кўчираддик. Шу вақтда «Мунтахаб-ут-таворих» номли кичкина китобча қўлимизга тушиб қолди. Ундан яна бир нусха кўчиришни ниёт қилиб, унинг ҳар бобида келтирилган ривоятларнинг ихтилофларига кўзимиз тушди. Шунинг учун биз дўст-биродарларимиздан ҳар турли тарих китобларини сўраб олдик.

Оллоҳ инояти ила улардан фойдаланиб, бир китоб битдикким, уни ўқиган ҳар бир мухлис таҳсин ва офарин айлар. Умид қиламизким, мўминларнинг мажлисида ва ҳар манзил базмида уни ўқиб, фараҳманд ва хурсанд бўлғайлар.

Китоб ҳазрати Одам алайҳиссалом тарихидан бошланиб, то шу вақт, Саид Муҳаммад Худоёрхон зуҳуригача баён қилинади...

АМИР САИД ХОН СОҲИБҚИРОНИ УРУСЛАРГА ҚАРШИ ҚИЛҒОН ЮРИШИ ВА МАЛИКИ МУСТАЪОН ИНОЯТИ ИЛА ФАТҲУ ЗАФАР ТОПҒОНИ ҲАҚИДА

Жаноби соҳибқирони (Султон Саид хон) субҳон (оллоҳ) инояти ва худо муруввати турлари ила комронлик маснади ва шодмонлик давлатига суяниб, барқарор ва осоишта эди. Адолат нурлари ва иноят партави одамлар юзида ва раъият ҳаётида кўринарди. Жаноби ҳумоюн хотиралари мамлакат харобалиги ва унга етказатган ҳалалларни ёслоҳ қилиш йўлига тушди. Бу тинч вилоятнинг хосу омига давр ҳодисалари кўп жафотар етказарди. У киши зулм ва тааддини йўқотиб, кейин осойишталик ила ҳукм сурмоқчи эди. Замона ҳодисаларининг қазосидан ва ногаҳонлик аломатларидан шул тарих зафар ойининг ўртасида¹ кетма-кет жаноби соҳибқиронга даҳшатли хабарлар кела бошладиким, ўруслар лашкари ҳар томондан келиб, бир қисм Марка, Авлиёота қалъалари, яна бир фирқаси эса Туркистон фатҳига азм қилиб, фитна отига миниб, аҳли давлат кўзларига душманлик ва харобачилик чангини сепибдурлар. Яна бул нобакор кишилар (ўруслар)нинг бошида Чимкент ва Тошкандни олиш фикри пайдо бўлаётган эмиш. Умидимиз шулким, аъло ҳазрат шижоат байроғи ила бу диёрга келиб, ёнган бу оловни мардлик суви билан ўчирадилар, бўлмаса (тоқатимиз тоқ бўлиб) «пичоқ суяқларимизга етади». Қитъа (мазмуни):

**Агар шоҳ шамширининг кучи бўлмаса,
Шаҳарда ҳар хил шўру балолар бўлар.
Кимки яхшини ямондан ажрата олмаса,
Ҳар фитна кўлидан келса қилар.**

Бизнинг илтижоимиз шулдурким, жаноби соҳибқирон биз томонга тез ҳаракат қилиб, зафар байроғини кўтарсунлар. Байт:

**Халқни кўйдурадиган оловни
Учирмасдан бошқа илож йўқ.**

Бу хабарни эшитиб ҳазрати соҳибқирон ҳаракат қилишга азм этди ва ҳамма қасаба,

Замона подшоҳлари ва дорулмакон умаролари инъом ва илтифот учун менга бир дирҳам ҳам бермаганлар. Узим ўз бечоралигимдан ёдгорлик учун деб шу нухсани оллоҳ мадади ила зийнат бериб тугатдим». («Тарихи жаҳоннамои», 1 жид, 834-а — 835-а варақ).

Муаллифнинг бундай ижодий мустақиллиги асар мазмуни ва ғоявий-сиёсий йўналишига ўз таъсирини ўтказган, албатта. Аваз Муҳаммад асарида изчил халқчил руҳ ҳукмронлигига ҳам шу сабаб бўлса, ажабмас. Аваз Муҳаммад ўз ишида бадиний тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, замонасининг юксак дидли китобхони савиясига мослаб тарих яратди. Асарнинг тили, услуби, баён этиш воситалари бугунги кунда ҳатто тадқиқотчиларни ҳам ҳайратда қолдиради. «Тарихи жаҳоннамои» асари биринчи навбатда Қўқон хонлиги тарихини ёритиб беришга қаратилган. Эълон этилаётган парчалардан кўрамизки, Аваз Муҳаммад ўз давридаги ҳукмронларни қўрқоқликда, эътиқодсизликда айблаб, қаттиқ танқид қилади. Тарихнавис Туркистоннинг руслар томонидан босиб олинишини қоралайди. У ҳар қандай урушларга ва ўзаро низоларга, қонхўрликка қарши эканлигини ўз асарида намоён этади. Манбаларнинг кенг қамровли эканлиги асарнинг бой ва ишонарли чиқишида муҳим ўрин тутган.

Биринчи жилдада кўчирмалар олинган китобларнинг сони қирқдан ошади. Қўқон хонлигининг ташкил топишидан то XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган тарихга бағишланган иккинчи жилд эса асл манбалар асосида яратилгандир. Бундан ташқари, Аваз Муҳаммаднинг ўзи Умархондан (1810—1822) бошлаб то Худоёрхонгача (1866—1875) ҳукм сурган хонларнинг шоҳиди бўлган. У, шунингдек, бошқа жуда кўп гувоҳлар, турли воқеа-ҳодисаларда фаол иштирок этганларнинг маълумотларидан ҳамда Қўқон тарихнавислари асарларидан фойдаланган. Хонлик тарихи минг уруғи сулоласи хонларининг ҳукмронлик даврига қараб, тартиб билан баён этилади.

Қўқон хонлигининг тарихи бу ҳудудга қирадиган барча миллат ва элатларнинг ҳам тарихидир. Бу вақтда ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, ғарбда Самарқандгача, шимолда ҳозирги Туркистон шаҳригача, шарқда эса Қошғаргача бўлган сарҳадлар Қўқон ҳокимлари тасарруфида эди. Шу жиҳатдан «Тарихи жаҳоннамои» XVIII—XIX асрдаги элатларнинг ўзаро ҳамкорлиги тарихи бўйича ҳам муҳим манбадир. Қўқон хонлигининг руслар бостириб келиши арасидаги ички аҳволи, Бухоро билан алоқаларнинг кечиши, шунингдек, Туркистоннинг чоризм томонидан босиб олиниши ҳақида муаллиф гувоҳлик берган ҳикоялар асарнинг энг қимматли боблари саналади. Шу вақтгача мунозарали бўлиб келган мазкур масала очиклигича қолиб келмоқда. Ушбу муаммага доир кўпгина тадқиқотлар маҳаллий тарихнависларнинг асарларини ҳисобга олмаган ҳолда ёзилган эди. Маҳаллий тарихчи-муаллифларнинг ҳукмларию хулосаларини расмий мафкура мезонларига солиб қараш мантиққа тўғри келмайди. Бизнинг дастлабки ҳисобимизча, Қўқон хонлиги тарихига доир 30 дан ортиқ йирик асар мавжуд. Улар ҳали-ҳануз ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Биз Аваз Муҳаммад асарида Туркистон тарихидаги ниҳоятда муҳим воқеаларни акс эттирувчи бир неча бобни эътиборингизга ҳавола этамиз.

Шодмон ВОҲИД, тарих фанлари номзоди

¹ 1864 йили сафар ойи 26 июнда кирган эди.

вилоятларга фармон ва иноятномалар жўнатиб, ислом дини орқали таъкид ва таҳдид кўрсатиб, қўшин йиғишга киришди. Хон фармонини эшитиб ҳар томондан жасур аскарлар ва ботир сарбозлар тўплашиб келдилар. Уларнинг саноғи фалак юлдузларидан ҳам кўп эди. Ҳисобдон оқилу олимлар сипоҳ миқдорининг кўплигидан ҳайратда эдилар. Ҳама ҳумоюн ўрдасига келиб, соҳибқирон соясида осойиш топарди...

Неча-неча манзиллардан ўтиб жаноби хон (лашкари ила) Тошкандга келиб, истиқомат режасини тузди. Бир неча муддатдан кейин қолган қўшин ҳам етиб келди. Сафар анжомларининг камчилигини тўдириб, аста-секин Рахшсифат саманд жиловини мақсад томон тортдилар...

...Манзиллар ва маҳаллаларни кезиб (хон) Шаробхона мавзеига етиб келди ва бахт хаймасини жоҳу жалол ва шавкат ила фалак авжига урди ва шу ерни манзил қилди. Тун вақти истироҳат чоғида Тошканд вилояти уруғларидан бўлмиш Ниёз Али чаққон келиб шундай хабар берди: «Урус кофирлар Чимкент вилоятига икки томондан яқинлашиб, шаҳарга ярим фарсах қолганда тўхтаганлар. Давлат арконлари ва маслаҳат соҳиблари жанобнинг ижозатисиз жангга кирмасдан сизнинг ташрифингизни кутуб турбдилар. Омонсиз жангга (келиб) киришларини талаб қиламиз». Бу хабарни эшитгач, (Султон Саид хон) Мулла Алимқулни сардор айлаб, уни куффор жангига жўнатди. Мулла Алимқул кеч тунда кўчиб, ҳиммат рахшини мақсуд йўлига ҳайдади. Суръат билан йўлларни тай этиб, қуёш чиқаётган пайти Чимкентдан ўтиб, муддаосига етиб тўхтади. У бошараф кишилардан маслаҳат сўради. Улар, бор куч-қудратимиз билан динимиз душманларига қарши урушайлик ва зарба берайлик, шоядки кофирларга кимлигимизни кўрсатайлик, деган қарорга келишди.

Шу пайт Алимқул сардорни ҳужум қилиш хабари душман қулоғига етиб, ўзларини йўқотиб, ваҳимага тушиб, Оқмасжид ва Туркистон кофирларининг олдинги манзилгоҳи бўлган жойида нусратасар лашкарнинг йўлини Садди Искандардек тўсдилар. Улар атрофларида чуқур бир хандақ қавлаб, ҳамма ғалла ортилган арава, оту туялари, асбобу ашёлари билан маҳкам ўраб олиб, йўлда қолиб кетган ғарибларга ўхшаб турдилар.

Мулла Алимқул эшикоғаси қўлига зафар жиловини олиб, иқбол остонасига қадам қўйди, шарафи эса осмон авжига етиб, фатҳу зафар учун аскарларга ишорат қилди...

Икки томондан ҳам ҳарб ноғораси ва уруш найи чалинди. Мусулмонлар тантанаси фазода акс садо берарди. Довул садоси, ёшу қари фарёди аршдаги малак қулоғини (ҳам) қар қилди.

Ғазабнок суворийлар ва шиддаткор йигитлар душман томон ҳамла қилдилар. Омонлик товуси оромини йўқотиб, зогга ўхшаб бир чеккада турарди. Ажал лочини уруш майдонида парвоз қилиб, руҳ қушини сайд этарди. Қатл олови шундай ёниб кетдики, осмон тоқига етарди, уруш шуъласини таъсири шундай эдики, унинг нури фалакни ёритарди. Диловар аскарлар ўз жонларидан кечиб, ширин ҳаётни унутиб, баҳордаги чақмоқ қамишзорга ургандек, курашга ташландилар. Хусусан, аҳли ислом кофирларни қаттиқ жазоладилар, уларни жило тиғи билан уруб, шижоат ўқини отиб, бошларини таналаридан жудо қилиб ташладилар...

Кўп кушойишлардан сўнг зафар насими оллоҳ инояти ила мусулмонлар томонига эсди, кофирлар бошига бадбахтлик тупроғини ҳовучлаб сепди ва уларни шарманда қилди. Уруслар тез орада омонлик сўраб, мусулмонлар олдида тиз чўкиб бош қўйдилар. Имонли ва фаросатли мусулмонлар уларга озодлик бериб, зафарпайкар отларини чодирлари томон сурдилар.

Шу кўннинг эртасида фирўзлик хусрави бўлмиш қуёш ўзининг жаҳонтоб ва зарнигор байроғини осмон қалъасида кўтариб, зарфишон ўқлари билан ҳабаш сипоҳи — қора тун қўшинини паришон қилган пайт... кўп ўрус кофирлар бошьяланг, қулоқларини қўлга олиб, қўрқиб, узра сўраш учун Алимқул сардор ҳузурига келдилар. Совға-саломларини тортиқ этиб, душманлик ва адоват руҳидаги калималарни унутиб, улар ўз мақсадларини баён қилишди. Икки томон ҳам сулҳга рози бўлишди. Мусулмонлар сулҳ васиқасига имзо қўюб, (ўруслардан) икки лак¹ миқдорида Россия тилосида пул талаб қилишди, бу эса Ҳўқанди латифнинг 225 минг бир мисқолли ашрафийсига тенг эди. Улар Туркистон вилоятини ҳам қайтариб беришга рози бўлишди. (Уруслар) рухсат олиб, ўз қўшларига қайтиб кетишди...

Мулла Алимқул сардор бу фараҳбахш хабарларни ҳамма вилоят ва музофотларга тарқатиб чиқди. Сағиру кабир ва ғанию шариф ҳамма жойда бир ҳафта хурсандчилик қилиб, бир-бирларига суюнчи берардилар. Нусратшиор мусулмонлар ўз ишларида тоғдек мустаҳкам бўлуб, Авлиёотадан келаётган кофирларни кутиб турардилар. Шу вақтда кофирларнинг бир неча минг нафари бир-биридан беҳабар Чимкент мавзеига яқинлашиб, хавфсираб, кўрсичқонлар каби бахиллар қабрига ўхшаган чуқур ва қоронғу жойларга (окопларга — Ш. В.) кириб кетдилар.

Бу воқеалар тафсилоти жаноби соҳибқирон (Султон Саид хон)га маълум бўлди ва у ҳузурига ўзининг аҳли давлат ва аҳли қонунини йиғиб, маслаҳат солди. Мартабали амирлар кайвон даргоҳида тилларидан пурғавҳар сўзлар сочиб айтдиларким: «Ҳозир

¹ Бир лак — 100 мингга тенг

душманга ҳужум қилиб бўлмайти. Уларни тўрт томондан муҳосара (қамал) қилиш керак. Муҳосара қанча чўзилса, шунча фойдалидир. Чунки кундан-кунга уларнинг озик-овқати тамом бўлади, ислом лашкарининг кучи бўлса кўпаяди». Бу фикрлар давлат умаросига маъқул бўлиб, ҳар бир саркарда ўз қўшини билан душман атрофини парголдек қамаб, (улардан) бохабар бўлиб турдилар.

Сафар ойининг чоршанба йигирма иккинчиси кунда¹ бир неча минг кофир ўз «гўрхона»ларидан тўсатдан чиқиб, ислом лашкарини писанд қилмасдан уларга тўпу тўфангдан ўқ отиб, Чимкент қалъаси томон йўлга тушдилар. Камози талигача² етиб келиб, шу ердан шаҳар қалъасини тўпга тутиб, шундай уруш бошладиларким (кўрган) одамнинг журъати ваҳимага тушиб, ҳайратдан гунг ва лол бўлди.

Мулла Алимқул сардор жаноблари ҳар бир паҳлавон гуруҳини ҳар жойга тайинлаб, Мингбой қўшбегини ўзининг орқасига жойлаштирди. Мулла Алимқул эшикоғасининг ўзи бир неча (душман) билан урушарди...

Куффор сипоҳи (умид ўқи ўрнига) тўпу тўфангга зўр берарди, мусулмон лашкари эса гинаю адоватдан ўқларини заҳарлаб курашарди. Бу зарбалардан кўрққан кофирлар симобга ўхшаб ҳар томонга оқиб кетардилар ва кабутарларга ўхшаб ўз жонларини асраш ҳаракатига тушардилар...

Алқисса, икки томон ҳам шу хатарли ҳамда хавfli жойда матонат ва сабот ила бир-бирлари билан қаттиқ олишди. Фарғона қўшини эртадан кечгача муҳораба қилди. Шунинг учун фалак тоқидаги малак шаҳодат қўлини ҳайрат тиши билан тишлаб, шу урушни мақтарди... Охирда зафар шамоли Фарғона томон эсди ва кофирлар тор-мор бўлиб, қочибгача ихтиёр қилдилар... (Улар) бевафолик тупроғини мурувват қўзига ташлаб, (Россия) салтанати обрўйини фано боди (шамоли)га бердилар. Назм (мазмуни):

**Бири қўлидан мурод жиловини берди,
Яна бири ҳавас оти тепасидан тушиб кетди.
Бошқаси ўқдонини йўқотиб беҳол бўлди,
Бири қанотсиз қушдек учолмай қолди.**

Душман сипоҳи қочиб орқага қайтишни ихтиёр этди... Кўп киши ул оташафрўз тиг тобидан, пайкон шуъласидан ва жонсўз ўқдан жангда ўлиб, зоғу итларга ем бўлди. Нусратшиор аскарлар қўлига уруш асбоблари ва уруш аслаҳаларидан кўп ғанимат тушди.

Аҳли куффорнинг бир фирқаси Туркистон томонга, бошқаси Авлиёота тарафга кетдилар. Мусулмонларнинг бир гуруҳи қочоқлар орқасидан қувиб, шеру йўлбарсдек ҳамла қилиб, (ўрусларни) таъқиб этиб кетди ва бир манзил улар билан урушиб-урушиб чекиндилар.

Шу аснода бир ўқ кофирлар томонидан отилди ва шижоат жангалининг шери, ягона ва фарзона, ул диловар ва рустамзода, мард, жасур лашкарбоши Мингбой қўшбеги баҳодир қипчоқ билагига тегди. Шу захмдан кейин бутун қўшин ўз манзилига қайтди. Кофирлар мусулмонлар қўлидан буткул озод бўлдилар.

Мингбой қўшбеги икки кун роҳат тўшагида ётиб, учинчи кун шаҳодат даражасига етиб, жаннат томон йўл олди.

Шундан кейин жаноби соҳибқирон фатҳу зафардан оллоҳга шукрлар қилиб, нусратшиор лашкари жой-жойларига қўйиб, Чимкент қалъаси деворини янгитдан бино этди. Энди (бу қалъа) Садди Искандари зул-қарнайдан дарак берарди.

Вилоят қалъаси қурилишидан кейин Чимкент ва Тошкандни Мирзо Аҳмад деган бир парвоначига тақдим қилиб, бир гуруҳ илғор чегарачи мерганларни кўмак (ҳамда қалъани мустаҳкамлаш) учун қолдирди.

Сартия, қирғизия ва бошқалар орасидан соҳибқиронга хиёнат қилганларни жазолаб, (Алимқул) занг босган хотирасига сайқал бериб, мусаффо қилди ва кўнгли жойига тушди. Ҳамда Султон Маҳмуд хон тўра, Улуғжон тўра, лашкар бошлиқларидан Нур Муҳаммад қўшбеги Муҳаммад Назарбек парвоначи, Ёйез Али додхоҳ понсодбоши шаҳодат даражасига кўтарилди. (Қатл қилинди — Ш. В.)

Шундан сўнг Алимқул сардор азамат жиловини Тошканд томон тортди, йўл босиб Тошканд вилоятига кирди ва Султон Саид хон остонасини ўпишга муяссар бўлди. Ун кун ичида бу ерни макон ва истироҳат учун манзил қилди. Бир неча вақтдан сўнг Султон Саид хон азамат жиловини Хўқанди латиф томонига маътуф қилиб, йўл олди. Дашту саҳро ва манзили марохилни ўтиб, 15-раби ул-аввал, жумъа кун (1281 йил)³ манзилгоҳи бўлган ўрдага кириб келиб, хусравона тахтга хурсандлик ва хушбахтлик ила чиқди.

Вилоят раъияси ва аҳолиси ҳукмдорнинг адлу инсофи ила форигболликда яшардилар. Шу муқаддимадан кейин бу мусаввада мусаннифи (яъни муаллиф — Ш. В.) соҳибқирон фатҳу зафари ҳақида бир муносиб тарих айтди...

¹ 1864 йил 28 июлида

² Чимкент атрофидаги мавзе номи

³ 1864 йил, 13 августга тўғри келади.

ЎРУС КОФИРЛАРГА ҚАРШИ ИККИНЧИ ЮРИШГА СОҲИБҚИРОННИНГ ФАРМОН (БЕРИШИ) ВА ИҚОН МАВЗЕИГА КЕЛИБ КУФФОР БИЛАН ҚИЛҒОН УРУШИ ҲАҚИДА

Жаноб соҳибқирон (Султон Саид хон) давлати азимга (Ҳўқандга) қайтдилар. Шум кофирлар маҳзул ва маҳрум бўлиб Авлиёотага келдилар. Бир неча кун осойишталик билан ҳарб олот-асбобини янгитдан тахлаб, вақтни ғанимат билиб яна Чимкент ирода-сини қилиб, Чимкент қалъасига яқинлашиб қолдилар.

Кофирларнинг дабдабали тарзда келаётгани ҳақидаги хабар Мирзо Аҳмад қушбегига маълум бўлди. Мирзо Аҳмад — зоғ каклик рафторига тақлид қилиб, эртаси беҳисоб лашкар ила кофирларнинг йўлини Садди Искандардек олиш учун Чимкент қалъасидан хиромон чиқди... (Улар) тез кофирларнинг маконига келиб, рақибга қарши муқобил сафландилар. Кофирлар бундан хабар топди, аммо улар шуни билардиларки, нобакор Мирзо Аҳмад қушбеги курашишга бел боғлаган бўлса ҳам аслида у хўроз эмас, макиёндыр. Кофирларнинг ғайрати қайнаб, хавфли ва хатарли аҳволда ўзларини йўқотмасдан тўпу туфанглари ила урушга киришдилар.

Икки томон ҳам саъйи ҳаракат ила камоли паҳлавонлик кўрсатиб, сабту қарор қадамини босиб, бир-бирлари билан жанг қилдилар. Оқибатда худо амри ила кофирларнинг қўли баланд келди ва мусулмонлар орқага чекинишга мажбур бўлиб, Чимкент сари йўл олдилар.

Мирзо Аҳмад шу ернинг сипоҳсолари бўлатуриб, журъатсизлик ва қўрқоқлик қилди. Чимкент қалъасида паноҳ топмай, Тошкандга қайтди.

Пиёда ислом аскарлари имкон қадар кофирларга қарши курашиб, муродсизликдан тушкунликка тушган ҳолда нобакорлар ўқидан ҳалок бўлавердилар. Улар (ўруслар) 1281 йил жимод ул-аввал ойининг учинчисида, сешанба куни¹ Чимкент қалъасига кириб, беҳисоб бедодлик ва ёвузликни мусулмон аҳлига раво кўрдиларким, бу ишларга ақл бовар қилмайди.

Баъзи шоҳидларнинг гувоҳлигига қараганда, ўруслар урушдан сўнг шаҳид бўлган мусулмонларнинг жасадларини санаб чиққан эканлар. Айтишларича, каттаю кичик, эркак ва аёллардан 1376 киши мақтул бўлган. Сипоҳнинг ҳамма асбоб-аслаҳаси, бир қанча ғалла тўла омбор кофирлар қўлига ўтди. Яна улар вақтни бой бермай, қочоқларни таъқиб этиб, Тошканд вилоятига етиб келиб, Тошканд қалъасини камал қилишди. Бир неча кун дам олишгандан сўнг шаҳарга яқинлашиб, шундай ёвуз босқинчилик қилишдики, одамзод ақли кофирларнинг бундай журъатига ҳайрон қолди.

Баъзи қўрқоқлар қочиб қолдилар, шижоатли кишилар эса ҳозир у нозир бўлиб, кофирларнинг бошига тўпу туфанглардан жаладек ўқ ёғдирдилар ва аксар кофирларни ер билан яқсон қилиб, минг азобу машаққат ила ўз қўшларига қайтдилар.

Шу воқеалар ичида жаноби соҳибқироннинг келиш хабари маълум бўлди. Кофирлар (ўз жойларига) қайтиб кетишди. Тошкандликлар бу фатҳу зафарни эшитиб, жаноби соҳибқиронга беҳисоб лашкар билан бир неча кофирнинг бошини ҳадя ва совға сифатида жўнатдилар. 19-жумодул-аввал, чаҳоршанба кунида² бу башоратли хабар ул хосиятсиз бошлар билан бирга Ҳўқанди латифга келди.

Кабиру сағир, фуқаролар бир неча кун хурсандчилик қилдилар. Кетма-кет келаётган совуқ хабарларни эшитиб тоқати тоқ бўлган жаноби соҳибқирон вилоятнинг ҳар томонига мағруб номалар юбориб, ўзи бир неча киши билан ўн тўртинчи жумод-ул-аввал куни тезда Тошкандга етиб келди. Кофирларнинг кетганини билиб, Тошкандни ўзига маскан қилди. Қўшин аҳли ҳам бирма-бир соҳибқирон ҳузурига келиб қўшилдилар. Кофирлар соҳибқирондан қўрқиб, Чимкент қалъасига кириб яшириндилар.

Шундай қилиб, қиш ҳам кирди. Кундан кунга ҳаво совиб, қору ёмғир ёғиб, ер яхлаб, қорнинг баландлиги оту туя кўкрагига тегадиган бўлди. «Туф десангиз музлайдиган» ҳавода жаноб соҳибқироннинг ғайрати тушиб, лашкар сафидан 12 минг ёш йигитни танлаб, уларга Мулла Алимқулни сардор қилди ва ражаб ойининг ўн тўртинчиси, душанба кунида³ Туркистонга кофирларга қарши жангга боришларини буюрди.

Шу вақт ҳавонинг совуқлигидан ҳис ва ҳаракат руҳи бадандан соқит бўлиб, нафас танадан худди пўст ташлайдиган илонга ўхшаб зўрға чиқарди. Айниқса, Тошканддан чиқиб Қайрағоч мавзеига етиб келган кун тунда шундай шамол кўтарилдики, Од қавмини⁴ йўқ қиладиган тўфонга ўхшарди... (Мусулмонлар)дан бир неча нафарининг оёқ-қўлини совуқ урди, баъзиларни юзлари, кўзлари музлади, баъзи кишилар эса ақлдан озиб сафдан чиқдилар. Бир ғаройиб аҳвол юз берди. Лашкар тез суръатлар билан ҳаракат қилиб Чулек мавзеига келди. Одамлар манзил қилган шу жойда кофирлар ҳам кичик қўрғон бино этиб, бир даста сарбозларини ҳимоя учун қолдирган эканлар. Шу қавмдан қарийб 50 кишини ўлдириб, хотирларни тоза ва мусаффо қилиб, Иқон қалъаси олдида

¹ 1864 йил, 5 октябрда

² 1864 йил, 21 октябрда

³ 1864 йил, 13 декабрида

⁴ Од қавми ҳақида «Қуръон»да эслатилади

қўш урдилар. Чун зим-зиё тун қоп-қора мағрибга ғарқ бўлди ва зарнигор офтоб малики жаббор амри ила машриқдан чиқди, қалъада ғафлат уйқусида қолган одамлар деворлардан қараб, истироҳат қилаётган бир олам нусратасар аскарларни кўрдилар. Улар вазият қанчалик оғирлигини билиб, душманни ушлашдан бошқа чора йўқлигини фаҳмладилар. Қалъадагилар бир неча хиёнаткорни боғлаб, узр сўратиш учун жаноби султон Саид хон хизматиغا (хузурига) олиб келдилар. Уларнинг ҳар бири ўз қилмишларига яраша хоқон марҳаматиغا сазовор бўлди. Жаноби олий фармойишлар ила бандиларнинг аксариятини асфоли жаҳаннамга жўнатиб, шу куни дам олмоққа азм этди...

Намози аср ва шом вақти орасида кетма-кет шундай хабар келдиким, бир неча юз ўрус кофирлари дабдаба билан яқинлашиб келмоқдалар. Бу хабарни эшитиб, соҳибқироннинг ғафлат уйқуси бошидан учди. Мардлик ғайрати унинг ҳамма паю суякларига ҳаракатга келиб, аҳли лашкарини қуроллантириб, кофирлар йўлини тўсиш учун жўнатди. Сарбозлар душман йўлини ҳамма томонлама босиб олдилар. Қору муз отларнинг кўкрагига тегар, ҳаво совуқлиги эса ифрот ҳаддига етарди. Шу кечани сарбозлар от устида ўтказдилар, уларнинг кўпчилигини совуқ урди. Кофирлар эса ўзлари қовлаган хандақларга кириб, юз минг ранжу азоб ила кечани кундуз қилдилар.

Қуёш малики фарҳанг амри ила машриқдан бош чиқариб, қоронғу зулматни ёрутди. Ислол лашкарининг ғозийлари тўрт томондан кофирларга қарата ўқ ёмғирини ёғдирдилар. Еш паҳлавон йигитлар отларга миниб, ҳар тарафга чопиб кетдилар, кофирлар эса ваҳимага тушиб, уларни ўзларига яқин йўлатмасдилар. Шундай қилиб, кечгача жанг қилсалар-да, ҳеч бир натижага эришолмадилар. Кофирлар тундек мустаҳкам эдилар. Ақлли одамлар ўз расму ойинларига қараб, маслаҳат қилиб, ҳийла йўлини тутдилар. Улар бир кеча-кундуздан кейин ҳар хил нарсалар — наMAT, дарахт шохлари, қору муздан қорабуйра ясаб, уни олдиларига қўйиб, юмалатиб кофирлар мавзеига яқинлашдилар. Уларнинг орқасидан паналаб келган навкарлар тўсатдан душманга ҳужум қилиб, кофирларни паришон ҳолида нобуд этдилар...

Баттоллардан ўттиз-қирқ киши от ва туяларга миниб, Туркистон сари қочишга тушди. Мард сарбозлар бундан хабардор бўлиб, уларга етиб олиб, ақлсиз кофирларни милтиқ билан отиб ўлдиришди. Минг хил ҳийла ва найранг билан шу қавмдан 3—4 нафари қутулиб, Туркистон қалъасига етиб бордилар. Соҳибқирон (Султон Саид хон)нинг келиши ул разил қавмга маълум ва ошкор бўлди. Туркистон қалъасининг дарвозасини уч кун очмасдан улар кечаю кундуз ҳозир ва нозир турдилар¹.

Жаноби соҳибқирон фатху зафардан кейин Туркистон қалъасига назар ташламадан, ўлжага тушган қанча нарса, тўпу туфангни олиб, мол, оту туяларни ҳайдаб келиб, саодатмандлик билан подшоҳлик тахтига ўлтириб, қарор ва осойиш топти. Агар у Туркистон қалъасига (яна юриш қилиб) борса эди, куффор ва ислом диёрининг ўртасида яна қирғин ва вайронагарчилик юз берарди.

Қарийб олти ой пойтахтда туриб, вилоятнинг ҳар чеккасидан нодир монийсират ҳунарманд усталарни чиқариб, кечаю кундуз найзаю тиг ва бошқа уруш аслаҳалари ясалди. Тез орада 70—80 тўпи жангий муҳайё қилинди, бир неча минг саккиз — ўн қарич келадиған султоний милтиқ ҳам ясалди. Қурол-яроғларнинг адади аҳли ҳисобга ҳам маълум бўлмади. Шундай куч-қудрат билан душманга қарши боришга қарор қилинди. Ниҳоят, ўн иккинчи зу-л-ҳижжа ойида кофирларнинг Ниёзбек қалъасини олганлиги тўғрисидаги хабари ҳамма жойга тарқалди. Бу воқеанинг баёни шундай. Шанба² куни тунда (ўруслар) ўғридек қалъа деворларидан чиқиб, тўпу туфангларидан созу наво чиқариб, ғафлатда ётганларни уйғотдилар. Тун зим-зиё бўлгани учун кулфатзада кишилар бу даҳшатли воқеадан хабар топиб, баъзилари ўзларини дарёга, баъзилари қалъа деворидан пастга ташладилар, кўплари кофирларга асир тушдилар.

Эртасига ранго-ранг қуёш оллоҳ амри ила бошини осмон даричасидан чиқариб, атрофни соф ва нуроний қилди. Ҳар тарафга паришон аҳволда тарқалган сарбозлар 19-зу-л-ҳижжа, яқшанба³ куни бу хабарни Хўқандга етказдилар.

Замона умаролари ва фуқаронинг катта-кичиги бу даҳшатли воқеадан хотирлари паришон бўлди. Мазкур ойнинг йигирманчисида жаноби Султон Саид хон суръат ила Тошкандга йўл олишга фармон берди. (Хўқандликлар) чаҳоршанба кунида Тўйтепага етиб келдилар ва бир кун шу ерда дам олиб, орқадан келаётган лашкарни кутдилар. Жума куни лашкар ила Фарақ, ҳозир Чирчиқ номи билан машҳур, дарёсидан ўтиб, йўламаздан душман сари йўл олдилар...

Аҳли куффор муслмонларнинг ҳиммат ва ғайрат билан келаётганини эшитди, исломнинг шуқуҳи кофирлар қалбини босди. Улар ўз жойларидан кўчиб, бир манзил орқага Шўртепа мавзеига келиб, ўзларига қароргоҳ қурдилар.

Жаноби хон амирлашқари билан бирга келиб, Мингўрик манзилида нузул қилди.

¹ Бу воқеа тафсилоти учун қаранг: Романовский Д. И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. — Санкт-Петербург. 1868. 31, 68-саҳ. (иловасида шу воқеаларни баён этувчи 12, 23-рақамли мактублар)

² 1865 йил, 14 майда

³ 1865 йил, 21 майда

Кечани истироҳатда ўтказиб, эртаси шанба куни Ховари аъзам (қуёш) малики фарҳанг амри ила машриқдан урушни ният қилиб бош чиқарганиданоқ жаноби шоҳ нусратпаноҳ лашкари билан дабдаба-ю шавкат ила Шўртепага яқин келдилар. Улар узоққа отадиган тўпу тўпхона, саккиз-ўн қарич келадиган қора қўндоқли милтиқларни олиб, шарҳи йўқ салтанат ила султоний кўсларни чалиб, кофирлар томон йўлга тушдилар...

Мулла Алимқул амир лашкар Султон Саид хон фотиҳасини олиб, душман ёқасини маҳкам тутиб жангга киришди. Филни йиқитадиган шергир диловарлар душманга қарши баҳри Хазарга ўхшаб мавж уруб, фитна ва ошўбга азм қилдилар. Эртадан кечга-ча ул номсизлар билан урушиб, дарё мавжидек ғалаён кўтардилар. Кеч кирди ва кофирлар қайтиш учун ногора чалиб, бахиллар қабридан ҳам тор бўлган бир чуқур жойга (окопларга — Ш. В.) қайтдилар. Ислом лашкари кечани ухлмасдан ўтказиб, малъунлар манзилини ҳалқадек босиб олиб, субҳи содиққача барқарор турдилар.

Давлат арконлари беодоблик ила арз қилдиларким, «аскарлар ҳаммаси ташна бўлиб оч қолдилар, ўз қўшларига қайтиб дам олишлари зарур, эртаси яна бу жамоанинг бошига етиб кела оламиз». Мулла Алимқул амирлашкар бу насиҳатларга қулоқ солмади ва ўз сўзида тоғдек маҳкам турди. Байт (мазмун):

**Насиҳатга қулоқ солгил, жоним, жондан ҳам яхши кўрар—
Саодатманд ёшлар барно пирларнинг ўғитини.**

Эртаси якшанба куни қуёш машриқдан жанг толиби бўлиб, ғалаён қилиб, бошини гардун чашмасоридан чиқарганда аҳли ислом кофир лашкарига ҳимматини қаратиб, тўпу тўфангни ишга солиб жанг бошладилар. Кофирлар бу ҳужумга тоқат қилолмасдан саросимага тушиб, тор хандақларидан чиқиб, минг ҳийлаю найранг билан ўзларини тепаликларга олдилар...

Шу пайт оллоҳ амри ила 1281 йил, зу-л-ҳижжанинг 26-кунида¹ кофирлар сафидан бир ўқ отилди ва у Мулла Алимқул амир лашкарга тегиб, уни ярадор қилди ва у отдан йиқилиб тушди. Шу сабаб лашкари ислом парокандаликка тушиб, ҳамма ўз жонининг йўлаб паришонликка берилди. Сарбозлар жаноби амрлашкарани отга миндириб, ҳамма асбобу яроғ, тўпу тўфанглари олиб Тошканд қалъасига етиб келдилар. Алимқул амирлашкар ҳушдан кетиб ётган эди. Ҳозиқ табиблар ва комил жарроҳларни топиб келдилар. Улар амирлашкарнинг жароҳатини кўруб, муолажага ожиз эдилар. Унинг аҳволи ҳар дам оғирлашарди. Инсоннинг тадбиркорлиги тақдир олдида заиф эди ва ҳар соатда ўлим аломати унинг юзида зоҳир бўларди. Буни ҳамма кўриб турарди. Назм (мазмун):

**Агарда бирон подшоҳнинг ажали келмаса,
Худо бўлишга ҳам даъво қиларди.
Ҳеч ким абадий яшайолмайди,
Фақат худодир оламда абадий,
Бу жаҳон ҳеч кимга вафо қилган эмас,
Оламни яратган фақат худо қолар, бас.**

Бу уқубатсиз ҳол аҳли давлатга ва каттаю кичикка маълум бўлди. Қирғиз ва қипчоқлар вақтни ғанимат билиб, жангални мардлик шеридан холи деб, бузмачиликни ўзларига пеша қилиб, Қурама томон йўл олдилар. Тилов манзилгоҳига етиб келиб отдан тушдилар. Ақлу тамиз уларнинг мияларида йўқлиги учун (кейинроқ) кўз очиб, хушларини йиғиб кўрсаларки, ажаб бир қабоҳатли ишни бошлаган эканлар. (Мисраъ) «Нечук оқил қилур шундай ишким, яна пушаймонликка сабаб бўлса».

Шу жойда кўниб, кечаю кундуз ўзаро маслаҳат қилдилар, аммо бир қарорга келолмадилар. Охири орқага қайтиб Тўйтепага етиб келиб, Султон Саид Муҳаммад хон номига бир узрнома ёзиб, Тошкандга юбордилар. Уларнинг қосиди (элчиси) анча йўл босиб, Тошкандга келди, номани Султон Саид Муҳаммад хонга топширди. Аркони давлат ва аъени салтанат ул одамларнинг сўзларидан қаноатланмадилар ва қосидни муродсизлик ила қайтардилар. Байт (мазмун):

**Мазлумларнинг жазосини бериб, марҳумлар мақсудин чиқар,
Дину доду ҳуш ила обод қилгил дунёни.**

Ул номурод қосид (элчи) ўз лашкарига қайтиб, ҳамма кўрган-кечирганини шул тоифанинг сардори ва мингбошиси баҳодир қипчоқ Бек Муҳаммад ибни Хол Муҳаммад ибни Муҳаммад Назар Кўрўғли ибни Санжарга айтиб берди. Қипчоқ ва қирғиз улусининг ҳаммаси маҳзун ва хафа бўлиб, бошқа чора топмасдан бу манзилдан кўчдилар. Ҳар бир янги жойдан кўчганларида ўзаро маслаҳатлашардилар, аммо ҳаммаси натижасиз эди. Улар бир-бирлари билан можаро қилиб Сайхун дарёсининг бўйига етдилар. Ундан ўтиб, Турк ва Сарой кишлоғида тўхтадилар.

Энди Султон Саид хон ибни Малла Баҳодурхон ҳақида озгина эшитинг.

Қирғиз ва қипчоқлар вафосизлик қилиб, Хўқанди латифга кетган кунларида сартия аҳолиси замон хонига вафодорлик кўрсатиб, амирлашкар билан қолдилар. (Қипчоқ ва

¹ 1865, йил 21 май

қирғизлар) хиёнати амирлашқарга ҳам маълум бўлди. Бундан дард чекиб (Алимқулнинг) касаллиги яна оғирлашди ва пешиндан кейин унинг руҳ қушчаси тананинг тор қафасидан халос бўлиб, жаннат оламининг фазосига учиб кетди, жонни жон ато қилганга бериб, шаҳодат даражасига етди...

Амирлашқарнинг фарзандлари, хотунлари ва тобеълари бу аҳволни мушоҳада қилиб, мажруҳ қалблари яна маҳзун бўлди. Сабру қарор жиловини қўлидан бериб, ғам ва қайғу тариқасига ўтдилар. Аркони давлат, аъёни шавкат сартия мамлакатининг акобиру ашрофлари, Тошканднинг каттаю кичиги, тожику турк ҳамма қайғуга тушуб йиғладилар. Уларнинг кўзлариндаги ёшлар дурга ўхшаб оқарди...

Алқисса, ул жамоатнинг нолаю фарёди фойда қилмади ва бу дарди бедавога илож ҳам топилмади. Ниҳоят, фохира дунёнинг орият либосини амирлашқар танидан ечиб охират либосини кийинтирдилар. Аркони давлат ва аъёни мамлакат қайси маконга Мулла Алимқулхон жасадини қўяйлик деб машварат қилиб, бир қарорга келолмадилар. Шу маҳал амирлашқарнинг бир неча ишончли кишиси ўзаро маслаҳат қилиб, иттифоқликда жасадни фозиллар қуёши ҳазрати Шайх Хованд Тахур мазориде дафн қилдилар...

Шундан кейин Мулла Алимқул арвоҳига фотиҳа ўқидилар. Мулла Алимқул амирлашқарнинг таржимайи ҳоли. У Ҳусайнбой отарчи, яъни байторнинг ўғлидир. Андижон тобеларидан бўлган қирғиз қипчоқ қабиласиндандур. Ёшлигида отаси уни илм таҳсили учун Андижонга муҳтасибга муҳтасибга шоғирдликка берди. 3—4 йилдан кейин шу шаҳарнинг муҳтасиби Мулла Алимқулни «гиранда» (олувчи) лавозимига қўйди. Худоёрхон ўзининг акаси Маллахонни авф этиб, Бухородан Ҳўқандга олиб келтириб, умаролар қаторида унга вазифа ва маош тайинлагандан сўнг Мулла Алимқул Маллахонга мулозим бўлуб хизматга кирди. Маллахон иккинчи марта ўз укаси Худоёрхонга мухолифат қилиб, Андижонга қочиб кетганда Мулла Алимқул Маллахонни Пўлодбий қирғиз олдига олиб борди. Пўлодбий қирғиз савсамир қабиласининг мўътабар раиси эди. Фитна ва фасод раъиясига эга бўлган Пўлодбий Маллахон қадамини муборак деб, ўз қабиласи ила унинг хизматига бел боғлади-да, Қорасувга борди. Бу ер Мулла Алимқул ва унинг қавми учун ватан эди. Шу атрофдаги Алимқулнинг қавми-уруғлари ҳам Маллахон хизматига ўтди. Маллахон Алимқулни элчилик учун кўп жойларга юбориб, одамларни ўзига тобе бўлишга ундади. Алимқул бу ишда кўп сазъ ва ҳаракат қилиб, Қорасув ва унинг атрофидаги қабилаларни Маллахонга ёрдам беришга чорлади ва унинг олдига олиб келди. Маллахон Фарғонанинг ҳукмронлик тахти ва фармондорлик аврангига ўтурганидан сўнг Алимқул хизматларини эътиборга олиб, унга эшикоғаси ҳамда мири понсод унвонини берди. Шундан кейин у Чимён навоҳисининг ҳокими бўлди. Уратепани фатҳ қилган пайтда ҳам Алимқул жасорат кўрсатган эди. Маллахон ҳукмдорлигининг охирларида Марғилонда вали (ҳоким) бўлди. Султон Сайид хон ўз ҳукмронлиги даврида унга Фарғона сипоҳсолори ва лашқарбошилиқ мансабинини берди.

Алқисса, сўзнинг қисқаси шуки, жаноби Султон Саид хон салтанат шавкатига яраша зеб-зийнат бериб, сартия умароси ёрдамида мамлакатни ҳимога қилиб яшар эди.

Кундан-кунга кофирларнинг қўли баланд келиб, ҳеч қаердан умид (ва ёрдам) дараги бўлмади. Қирғиз ва қипчоқлар эса мурувватсизлик ва ёвлик тупроғини ўз бошларига сепаиб, қочиб кетдилар.

...Элчилар унинг (амир Музаффарнинг)¹ олдига тез-тез бориб турардилар. Ҳар дафъа, Тошканд вилоятининг уламо ва оқсоқоллари Бухорога келиб бизни дуо қилсун, деган сўзни айтарди. Унинг сўзини қабул қилиб, вилоят улуғларини ул маломатзадаий фалокат олдига жўнатган эдилар.

Улар етиб боргандан кейин изма-из бошқа руқъалар етиб келди. Унда «Султон Саид Мухаммад хон ҳам келсун» деб ёзилган эди. Бу амрни ижро этиш Султон Саид хон одамлари учун жуда оғир эди. Умаро ва фуқаро ўзаро маслаҳат ва машварат қилди, аммо ҳеч наф бўлмади. Боришдан ўзга чора қолмаган эди. Ниҳоят, (Султон Саид хон) сафар асбобларини йиғиб ҳозирлашга буюрди, мулкни худога топшуруб, Бухоро сари йўл олди. Қанча юриб ул икки аёлманд ҳезпешаларнинг олдига етиб боришди. Уни (Султон Саид хонни) ҳам ушлаб, қайтишга ижозат бермадилар. Тошканд мамлақати беҳоким ва эгасиз қолди...

Алқисса, масулмонлар бесаранжом бўлуб, бошсиз қолдилар. Ҳар бир фирқа ўз ҳолича эди. Бунга қўшимча яна Тошканд фуқароси навбат билан илғор учун қолдиришган бир неча минг хўқандлик сарбозларни боқардилар. Сафар ойининг 4—сешанба кунини² ўрус кофирларнинг лашқари субҳи содиқда Камолон дарвозасини босиб олиб, шаҳарга кирдилар. Хўқанд сартияларининг 6—7 илғор дасталари қалъа ёриқларидан чиқиб, ҳар хил йўллар билан қочиб кетди. Баъзилар Чирчиқ дарёсига чўкиб ўлдилар. Тошканд фуқароси эса икки кечаю икки кундуз кофирлар билан урушиб, уларни Масжиди баланд хонақоҳига қамадилар. Бир кеча кундуз аҳли ислом уларни муҳосара қилиб, хонақоҳ атрофини ёқмоқчи бўлдилар. Кофирлар бундан хабар топиб, эски

¹ Гап Бухоро амира ҳақида бормоқда.

² 1865 йил, 29 июнда

ўрдага ўтдилар ва йўлда бир неча маҳаллани ёндириб юбордилар. Шаҳарга шўру ғавғо тушди, унинг ҳар томонидан одамлар Бухоро подшосининг олдига, бепарво қипчоқлар ҳузурига жўнашиб, улардан ёрдам сўрадилар, аммо барчаси фойдасиз эди. Охири куйффор билан сулҳ тузуб, уларнинг ҳамма шарт-шароитларига риоя қилишига мажбур бўлдилар.

ҲҲҚАНДИ ЛАТИФ ШАҲРИДА ҚИПЧОҚЛАРНИНГ ҲЗЛАРИГА ХОН КҲТАРИШЛАРИ. БУХОРО ПОДШОСИ ВА ХУДОЁРХОННИ (ФАРҲОНАГА) КЕЛИШЛАРИ ВА ДАВЛАТ САЛТАНАТИГА ХУДОЁРХОН ВАЛИНЕЪМАТНИНГ ҲТУРГАНИ ҲАҚИДА

Сўз гулистонининг чаманороси, минг дostonнинг булбули бўлган мусанниф (яъни китоб муаллифи — Ш. В.) воқеа дуру гавҳарини шундоғ баён этади. Ул замон ва ул вақтларда бесару сомон қипчоқлар ўз лашкарлари ила келиб Сайхун дарёси бўйидаги Сарой деган қишлоқда тўхтадилар. Қирғиз ва қипчоқ улусининг улўғлари бир неча кун шул жойда қолиб, ўзаро маслаҳат қилиб шундай қарорга келдилар: «Бирор-бир мирбачани топиб уни хонлик салтанатига кўтариб, шаҳар (Ҳўқанд)га кириш керак». Шу фикр ҳаммага маъқул бўлди. Мирзо ибни Норкўзи додхо қирғизни Худойкул бек ибни Мақсудбекка маҳалладош ва қўшни бўлгани учун унинг олдига юбордилар. У шамолдек тез шаҳарга келиб, энди ўн орти ёшга кирган, аслзода мир авлодидан бўлмиш Худойкулбек ибни Мақсудбек ибни Бекбўтабек ибн Сулаймонбек ибни Шодибекни олиб, (Сарой) мавзеига етказди. Ҳалқ мирбачаниннг малоҳатли суратига ошиқи шайдо бўлиб, 1282 йил, душанба куни, муҳаррам ойининг бешинчисида¹ уни салтанат ва шоҳлик маснадига хон қилиб кўтардилар.

Арбобу шариф, фақиру ғаний муборакбодлик учун дуога қўл кўтариб, масрурлик ва шодиёналик фотиҳасини ўқидилар. Шундан кейин аркони давлат ва салтанат аёнлари ва бошқалар жам бўлуб шаҳарга келиб кирдилар. Улар Султон ўрдасига жойлашдилар.

Хон жаноби султонлик тахтига ўтуруб, Бек Муҳаммад қипчоқни мингбоши мансабига сарафроз қилди. Мирза Аҳмадга дастурхончилик (мансабини) ҳадя қилди.

Шу вақт давомида аҳли қирғизия ва қипчоқия ўн тўрт кун ўрдада яшади, душанба куни кечқурун эса фуқародан хавф олиб, подшолик салтанатини ташлаб, шаҳардан бир фарсаҳ нарига қочдилар. Бу хабарни баъзи бебошу авбошлар эшитиб, кечаси бориб ўрда ичини талон-тарож қилдилар. Буни шаҳарнинг баъзи улўғлари эшитиб, ул одамларни тафтиш ва таҳқиқ қилиб, олиб кетган нарсаларидан бир қисмини топдилар. Шаҳар фуқароси ва уламолари қипчоқлар аҳволини кўриб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб улар олдига бориб, шаҳарга қайтишни сўрадилар. Аммо бу ҳимматсиз кишиларда шаҳарга қайтиш учун юрак йўқ эди.

Ғамойил қишлоғини (қирғиз, қипчоқлар) ўзларига турар жой қилиб олдилар. Улар куйффорга қарши ғазоват учун деб фуқарога солиқ солиб, юз минг тилла пул тўплаб олдилар. Уларнинг касофатли қилмишларига қарамасдан шаҳар аҳолиси сабр-тоқат айлаб, уларга ёрдам бердилар. Аммо бу иш шаҳар ва сахро ўртасида бир неча кун давом этиб, икки томоннинг ҳам нафратига сабаб бўларди. Масал бордурким, унда айтилишича: «Йўлини йўқотган киши (гумроҳ)дан сўрадиларки, сениннг номинг нима?» — «Номинг раҳбар (йўловчи)дир» деб жавоб берибди у. Қипчоқларнинг бу қилмишлари ва ҳамоқатлари жаноби бахтиёр Худоерхон валинеъматга маълум эди. Жаноби валинеъмат воқеалар баёнини Бухоро подшоси амир Музаффарга дарҳол етказиб турарди. Шу орада амир ўрусларга элчи жўнатишни баҳона қилиб, Ҳўқандга келмоқчи бўлди. Нажмиддин хўжа деган бир бухороликни Россияга элчи қилиб кўп туҳфалар ва ҳадялар, яъни улкан бир фил, амир Темур васиқаларини қўлига бериб, Петербургга — ўрус оқ подшосига жўнатиб, ўзи беҳисоб лашкар ила Бухородан Жиззахга келиб, манзили жалол қилди. Бу ердан Бухорога тижорат учун келаётган бир бой ўрусни саккиз юз туяга юкланган қимматбаҳо матолари, бир неча туя ўрусия олтин-кумуш пуллари ила қўлга тушириб, ҳамма молу матони олиб, ўзига хавф солиб, Тошкандга — ўрус жинири оли (генерали — Ш. В.) олдига ҳайдади.

Амир Худоерхон жанобларини ўзига ҳамроҳ ва қўлига йўинчоқ қилиб Ҳўқанди латиф сари йўл олди. Хўжанд шаҳрига келиб осойиш топти. Жаноби валинеъматга (Худоерхонга) ишониб, уни лашкарга сардор қилиб Ҳўқанди латифга жўнатди. Худоерхон, Оллоёрбек парвоначи, Яъқуббек ғулом, Самарқанд ҳокими Шер Али ғулом саноксиз лашкари ила Ҳўқанди латифга йўл олдилар.

Қипчоқлар уларга муновожат қилмасдан якшанба куни Мўйи Муборакка келдилар. Кечани бир илож қилиб ўтказиб, душанба куни, лашкар келишидан олдинроқ пешин намози вақтида Марғилон йўлига чиқиб кетдилар. Шу куни кечаси манғит лашкарининг илғор қисми Ҳўқанди латифга жангу жадалсиз кириб келди. Сешанба куни пешингача лашкарнинг ҳаммаси шаҳарга дохил бўлди. (Худоерхон) кетма-кет подшоҳ (Музаффар) хизматига хушхабарлар жўнатди. Амир (Музаффар) кўнглини чоғ қилиб, 1281 йил,

¹ 1865 йил, 31 майда

сафар ойининг йигирманчи, панжшанба куни¹ шаҳарга кириб келди. Аммо бу золимнинг авбош ва Бебош сарбозлари шаҳар атрофидаги жойларни талон-торож қилдилар. Бир муддат Хўқанди латифда истиқомат қилиб (амир) Оллоёрбек манғитни лашкарга сардор тайинлаб, қирғиз ва қипчоқлар орқасидан юборди. Иккала қўшин ҳам изма-из борардилар. Қипчоқлар Модии мавзеига бориб тўхтаб дам олдилар. Оллоёрбек эса манғит лашкари ила Аробон қалъасини манзил қилди.

Бир кундан кейин эрталаб қипчоқ ва қирғизлардан олти юз киши ўз сардорлари Юсуфбой Мирзо, Элтаркуб баходур ва Хол понсод қирғиз ила Аҳси мавзеига келиб, манғитларнинг йўлини пойладилар. Икки томон тўқнашиб, жанг бошланди. Баъзан қипчоқлар Гулбаҳор майдони сахнидан манғитларни сиқиб, Аробон мавзеига қадар чекинтирардилар. Гоҳи манғитлар ғалаба қилиб, қипчоқларни жангоҳга қайтарардилар. Бир неча бор улар шундай бориб келдилар. Бу бечоралар (қипчоқлар)га Бек Муҳаммад ҳезалақдан ҳеч қандай мадад келмади. Манғитларнинг қўли баланд келиб, улардан 15 минг киши қипчоқлар атрофини ўраб олиб, бир тор жойга сиқиб қўйдилар. Эртадан-кечгача бўлган уруш ҳеч қандай фойда келтирмади. Ниҳоят, қипчоқ сардорлардан Хол понсод қирғиз, Юсуфбой Мирзо, Элтаркуб қипчоқ ва яна юзта сарбоз қўлга тушдилар. Қолганлари манғит сафини ёриб қочиб кетдилар...

Шундай қилиб, манғитларнинг қўли баланд келиб, амирларни (Бухоро) пўдшоҳи хизматига жўнатдилар. Оллоёрбек парвоначи эса Уш томонга кетиб, Модии мавзеида қарор топди. Қипчоқ лашкари эса Кулжага кетиб қолди. Улар бир-биридан ваҳм қилиб, анча муддат жойларида турдилар. Можаро бир ёқли бўлмай туриб, Оллоёрбек манғит қайтишга амр қилди ва Марғилонга келди. Қипчоқлар ҳам Арабон (қишлоғи)га келиб турдилар. Разил манғитлар аҳволларини ўз подшоҳларига маълум қилиб, маслаҳат сўрадилар. Тадбирсиз (амир) айтди: «Биз» шу ерда қоламиз. Ору номус деб биз бу ерга келганмиз. Бу мамлакат Худоёрхоннинг мулкидир, ўзи қирғизу қипчоқни дафъ қилиш йўлини топсун.» (Амир Музаффар) жаноби Худоёрхонга бир неча минг манғит ва Хўқанд сарбозларини жўнатди. Қочоқлар (қирғизу қипчоқлар) Худоёрхоннинг келишини эшитиб, тоқат қилмасдан Қошғар вилояти томон йўл олдилар. Жаноби султон ул бадбахтларни Тирак довонига таъқиб этиб борди. Уларнинг қанчасини банди қилди, учта тўп ва кўп асбоб-ускуна, қурол-яроғларини қўлга киритди. Катта иззат ила қайтиб, 22 раббии-ус-сонийда² Хўқанди латифга етиб келди ва Бухоро амири ҳузурига обрў билан ташриф буюриб, давлат маснадида қарор топди. Бухоро амири ўрдадан кўчиб, ҳазрати Мўйи Муборак боғига келди. У фалокат (амир Музаффар) шу ердан ҳамма подшоҳлик асбоб анжомлари, тўпу тўфанг, қурол-яроғларни, гилам ва бошқа бойликлар ҳамда тўрт юзга яқин хотин-қизларни олиб сешанба куни эрталаб Бухоро сари йўлга тушди...

Валинеъмат хон жаноблари давлат ва салтанат такягоҳига ўтуруб, қайғуларини унутиб, сафар топди. Бадбахт ва кулфатзада қирғизу қипчоқлар замона жафосидан қочиб, тоғу саҳролардан ўтиб, Яқуббек олдига (Қошғарга) келдилар. Улардан қолганлари ўз сардорлари ила, хусусан, Абдурахмон офтобачи ўз уруғи ила, Муҳаммад Диёр қушбеги ўғли ўз қабиласи ила, Тошқора ўз тобеълари ила, Саримсоқ додҳо қирғиз ўз лашкари ила тўп-тўп бўлиб тортуқ ва ҳадялар олиб ҳазрат хон олдига уз сўраб келдилар. Жаноби валинеъмат ҳам уларга марҳамат айлаб, ҳар бирининг мартабасига қараб инъом-эҳсонлар берди. Шу аснода бир неча кун ичида уларнинг қолганлари ҳам келиб султон илтифотини ҳис қилиб, таслим бўлдилар.

Бир куни кечаси қирғиз ва қипчоқларнинг бир гуруҳи ваҳимага тушуб ўзлари интихоб қилган жойга қочиб кетдилар. Хусусан, амирлашкарнинг жияни Муҳаммад Аюббий Чимён томонга қочди, 200—300 қирғизни ўзига ҳамроҳ этиб, Уш вилоятига қараб кетди.

Жаноби Султон Муродбек, хон ҳазратнинг акалари — Марғилоннинг ҳокими эди ва у бир неча вақтдан буён Уш вилоятида закот йиғувчи эди. Муҳаммад Аюб унинг олдига келиб сурбетларча, «Амирзода, туринг, акангизни ўлдуриб, сизни уларнинг ўрнига хон кўтардилар. Мен шунинг учун олдингизга келдим», деб айтди. Амирзода ул аҳмоқни алдаб, қирғиз ва қипчоқ сардорлари қўли орқали ушлаб зиндон қилди. Тезда бир чобуксувори хон ҳазрат олдига хабар бериш учун юборди. Ул чопар кечаю кундуз от суриб Худоёрхон олдига келди ва хоннинг соғлиғини ўз кўзи билан кўриб, амирзода номига бир иноятнома ҳам олиб қайтди ва амирзодага ҳамма кўрган-эшитганини айтди. Муҳаммад Аюбнинг ёлғончилиги маълум бўлди. Ундан ҳамма ғазабланиб, қатл қилинишига розилик бердилар...

Алқисса, унга ўлим мукофот бўлди ва фармони олийга кўра Марғилонга олиб келиб қатл этдилар.

Душманлардан яна бири Саримсоқ додҳо қирғиз бўлиб, у Наманганга келган эди. Хон (Худоёр) Наманган ва Қосон ҳокимлари лашкарларини унинг орқасидан юборди. Унга ета олмадилар ва у (Саримсоқ додҳо) осонлик билан Чотқолга ўтиб кетди. Қол-

¹ 1865 йил, 15 июлида.

² 1865 йил, 15 сентябрда.

ган қирғиз ва қипчоқлар хон марҳаматига сазовор бўлуб, тавба қилдилар. Фақат Тошқора қипчоқ ўрусларга қўшилиб кетган эди...

КИТОБНИНГ ХОТИМАСИ ЖАНОБ ХУДОЁРХОН ВАЛИНЕЪМАТ ВА БУХОРО ПОДШОҲИ ЗАФАРСИЗ МУЗАФФАРГА БАҒИШЛАНГАН БЎЛИБ, УЛАРНИНГ ДАВРИДА ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАР БАЁН ЭТИЛАДИ

Фатонат арбобларининг гули, наво ва аҳли саноат нуктадонлари, соҳибфасоҳат ва зукко эшитувчилар жамоатига маълум ва равшан бўлсинким, ул вақт ва замонда Бухоро амири кўп лашкар билан келиб, қипчоқлар ишини саранжом этиб, Худоёрхонни унга мерос қолган мамлакати салтанатига қўйиб, ўзи Бухорога қайтиб, давлат қароргоҳига ором бўлган эди. (Амир Музаффар) ўзбилармонлик ила кеча-кундуз айш-ишратга машғул бўлиб, хотинбозлик қилиб, оламдан ғофил ва ҳатто ўзидан кетиб қолиб, ўзини Фиръавну Намруд деб биларди. Дўстни душмандан фарқ этмасди. Шундай аҳвол бир неча вақт давом қилди. Қиш ҳам кириб келиб, тўқсон тўққиз хил тортуқларни олиш вақти ҳам бошланди. Бу иш шу мамлакат подшоҳлари учун расм бўлуб, унга риюя қилиб, ўлканинг ҳар ёнидан саркардалар тортуқ ва тўхфалар билан Бухорога келардилар.

Жайноб хон ҳазрат ҳам шу удумга амал қилиб, Баҳодурхон тўра Косоний орқали кўпдан кўп ҳадя ва тўхфаларни Бухорога жўнатди.

Шу воқеаларни нақл қилиш пайтида 1282 йил, рамазони шариф ойининг охириги ўн кунлигида¹ ўрус кофирлари Тошканд вилоятдан Жиззахни забт этиш учун лашкар йиғиб, қишнинг ўртасида ҳаракат бошладилар. Сайхун дарёси бўйига келиб, ундан кемада сузиб ўтиб, бир муддат лашкар камчилигини тузатиб, Жиззах сари йўл олдилар. Рамазон ойининг охирида кофирлар Жиззах яқинида жойлашган Учтепа мавзеига келиб нузул қилдилар.

Жиззах қалъасининг ҳоқими Яъқуббек деган бир ғулом қалъа ҳимоясига тушуб, кутуб турди. Подшоҳ (амир Музаффар) Самарқандга келиб, шу ердан кетма-кет илғор дасталарни жўнатиб, Жиззахни беҳисоб лашкар ила тўлдириб юборди. Шунга қарамасдан кофирлар бу лашкарни ғафлатда қолдириб, шаввал ойининг бешинчисида, душанба куни² 20—80 кишидан иборат гуруҳлар билан қалъа олдидан бозорга келиб, ҳийлаю найранг қўллаб шаҳарга кирмоқчи бўлдилар. Шу пайт одамлар бетаравот наҳс босган малъунларни таниб қолиб, шовқин солиб, уларни тўрт томондан ихота қилдилар. Кофирлар манғитларнинг журъатсизлиги ва ҳимматсиз эканликларини билиб, тўпу тўфанглардан ўқ уздилар, кейин халос бўлуб орқага чекиниб, соғ-саломат ўз қўшинларига қайтдилар. Учтепа қишлоғига, ўз қароргоҳларига келиб, ўн беш кунча яшадилар. Икки томон ҳам урушга жазм қилмадилар. Шундан сўнг Яъқуббек ғулом замонасозлик ва одамийлик юзасидан туяларга озиқ-овқат ва ему хашак ортиб кофирларга жўнатди. Кофирларнинг аҳволлари танг бўлиб қайтишга фармон бўлди, (улар) Сайхун дарёсининг бўйида жойлашган Бўёқчиқўл мавзеига келдилар. (Ўрусларнинг саркардаси) бир неча сарбози билан Тошкандга қайтди.

Шу воқеалар юз бераётган чоғда валинеъмат (Худоёрхон) ёрлиғига биноан жоҳил Рустамбек Тошкандий Қурамага келиб, Тиловга кирди, Ботурбек қурама эса Бўка қалъасидан жой олди. Фармон додҳонинг ўғли Овлиқ вилоятга нузул қилди. Мусулмонларнинг бу ишлари кофирларнинг қўлоқларига нохуш тегиб, улардан 300 киши дабдаба ила Тўйтепага яқинлашди. Бу даҳшатли хабар шижоатли мусулмон сарбозларига етиб-етмасдан, кўрқуб, ваҳимага тушиб, ҳар бири ўз туғи билан қочиб кетдилар. (Мусулмонларнинг) бир гуруҳи Кандир довонидан ўтиб, бир қисми Саримсоқлик тоғидаги бир биёбонда истиқомат ихтиёр этдилар.

Шу вақтда Бухоро подшоҳи зафар кўрмаган амир Музаффари безафар ўзининг кўполлиги, мумсуқлиги ва ақли кўрлиги билан ғазавот деб, шум ва номуборак ниятини яшириб, Хўқанди латифга юришдек фосид хаёлни бошдан кечирди. Бир неча минг авбошу бебош безори-дайди одамлардан лашкар йиғиб, катта дабдаба ва салтанат билан Жиззахга келди.

Ҳозиргу ёйибдан ҳамма умид қилар эдиким, иншооллоҳ, энди-замона амири кофирларга етиб бориб, ҳаммаларини журъату диловарлик ва шижоату мардлик ва баҳодурлик кучи бирла барбод қилади ва вилоятни озод этади деб.

Аммо ул номард ва ҳезтарош амир номуносиб фосид хаёлларга ботиб баҳона қидирарди. Хон Худоёр ҳам салтанат тахтида ўтуруб, ҳали мурод гулини ҳидламасдан, осойишталик дамини сурмасдан туриб, тинч Хўқанди латиф вилоятида катта фатарот юз берди.

Иигирма етти йил мобайнида йил сайин, ой сайин, кун сайин қотиллик, биродарқушлик жанжаллари авжига чиқади. Ҳатто душманга қарши чиқадиған бир мард киши топилмайду. Ун уч йилдулки, ўрус кофирлари бостириб кириб Оқмасжид, Қозонлидан то Авлиёота, Марка, Бишқак, Олма-ота, Чулек кўрғонларигача забт этдилар. Кўп

¹ 1866 йил, февраль ойининг ўрталарига тўғри келади.

² 1866 йил, 21 февралда.

одамлар кофирлар билан бўлган жангда талафот кўрди ва вилоятнинг шундай харобага айланиши олам аҳлига маълум ва равшандур. Бундан ташқари, шу йил қаҳатчилик келиб, одамларнинг тоқати тоқ бўлди. Хўқанди латиф вилоятининг аҳолиси давр жафоси кулфатиغا гирифтор бўлдилар. Алар Худоёрхон қадамини муборак билиб, жонларига янги руҳ кирган ҳолатда турардилар. Бу воқеаларга қўшимча куффор уруш бошланиб, ўруслар хўқандликларга ҳар томондан ҳужумга ўтдилар. Бу сўзлардан ғараз шулким, ул ножинс (амир Музаффар) Хўқанди латиф лашкарини олдинги сафда куффор урушига жўнатиб, ўзи бир-икки кунлик масофада туруб, «зафар тегса фақат хўқандликларга тегсун, улар нобуд бўлсун, мен безарар қолай» дерди. Маҳрами хосларини ва саноксиз ясовулларини номалар ила дўқ-пўписа билан кетма-кет Худоёрхон олдига жўнатарди.

Худоёрхон амирнинг ношуд муддаосини фаросат ила тушуниб, замонасозлик қилиб, бир неча минг сарбоз, маҳраму ясовул ва бир неча тўпларни олиб, шаҳардан ярим фарсангча узоқроқдаги Ермасжид қишлоғига келди. Ун беш кунча шу жойда истиқомат қилиб турганда, яна амир ясовуллари етиб, уларни ҳол-жонига қўймаздан Қайрағоч қишлоғига олиб келдилар. Уч кун шу ерда туруб, зу-л-қаъда ойининг 26-сида сешанба куни¹ ўрусларга қарши ғазавот учун Сайхун дарёси соҳилига етиб келдилар. Жаноб Султон икки навбатда дарёдан лашкари ила ўтиб, Оқжар мавзеида тўхтадилар.

Бухоро амири кўрдик, валинеъмат хон унинг сўзига кирмасдан бошқа йўлни ихтиёр этди, шунда у кофирлар урушини бир томонга қўюб, қаҳру ғазаб ила Хўқанди латиф сари йўл олди.

Бухоро вилоятининг юзи қаро уламолари Хўқанд аҳолисини ўлдириш ва хотину болаларини асир олиб сотиш ҳақида ривоят чиқариб, фатво бердилар. Шундай фатво берганлари учун уларнинг қўллари синсин!

(Амир Музаффар) кўзойнакли илондек ҳаракат қилиб, Уратепадан ярим фарсанг келадиган Лаккат мавзеига келди...

Икки ой ичида шу мавзеда истиқомат (қилиб) ва ҳар куни ўз ҳарамиде қизлар билан вақтини ўтказиб, бачабозлик қилиб, оламдаги бор фисқу фужур ила ҳаётини мурдор қилди. (Амир Музаффар) жаҳлу жоҳиллик ва фаросатсизлиги туфайли, кофирлардан атиги беш фарсанг нарида туриб, шундай номаъқулчиликлар билан шуғулланарди. Ҳар кун аҳолининг қиз ва хотинларини зўрлаб олиб (келиб) маишат қилиш шул бетавфиқнинг иши эди. Қатъа (мазмун):

**Мулк арбобининг маст бўлиши адабдан эмас,
Шоҳ салтанатиға ҳушёрлик ойини яхшидур.
Шоҳ посбондир, шунда мулк ширин уйқуда бўлар,
Посбонга ҳушёрлик яхшию, ғафлат лойиқ эмасдур.**

(Амир Музаффар) валинеъмат хон хизматиға ҳар кун кишиларини юборуб, уларни куффорлар билан жанг қилишга мажбур этарди. Худоёр (хон) валинеъмат сомон тикилган қоп ва кундага ўхшаган бу кишининг (амирнинг) сўзига кирмасдан, элчиларни яхши сўз ила қайтариб юборарди. Бундай муносабатни кўрган амир қаҳр-ғазабдан ўлимга ҳам рози бўларди. Ноилож ўзини қару кўрликка олиб, шу йил йигирма тўртинчи зул-л-ҳижжада² уч фарсанглик масофани қийинчилик билан босиб ўтиб, Сайхун дарёси соҳилидаги Майда лулғун деган мавзега етиб келди. Шу ердан Абдуғаффорбекни 5 гуруҳ туғли қўшинга сардор қилиб, Қурама вилоятиға жўнатди. Узи шу ерда (Майда лулғунда) қолиб, Оллоёрбек манғит, Яъқуббек ғулом, Шер Али ғулом ва бошқа саркарда — понсодаларни кўп минг лашкари билан ўрусларга қарши урушга боришга буюрди. Улар ҳар кун чиқиб, ўруслар билан урушиб қайтардилар. Бу маънони билиб олиб муҳаррам ал-ҳаром³ ойининг бир шанбасида кофирлар келиб (манғитлар билан) жанг қилиб қайтиб кетдилар. Бу воқеадан манғитлар хабар топиб, кофирларни заифу фақир деб, назарлари илмдаи ва улар билан катта тўқнашувни кутиб турдилар. Якшанба куни кирди. Қуёш шарқ буржидан малики фарҳанг амри-ла улуғ дабдабалар билан осмон гиламиға қадам босиб, содиқ кишиларнинг қалбидек оламни равшану намоён, софу мусаффо қилди. Ислом лашкари ҳаракатга келиб уруш майдониға жасорат билан кирдилар ва тўпу тўфанларни ҳозирлаб, сафларини Садди Искандарийдек маҳкам қилиб, кофирларни кутдилар. Якшанба кофирлар учун ибодат куни эди. Пешиндан сўнг ибодатдан фориг бўлган ўруслар келиб ислом лашкарига қарши бирдан ҳужумга ўтдилар. Икки томон бир-бири билан учрашиб кўрган ва эшитган кишининг ақли ҳайратда қоладиган урушни бошлаб юбордилар.

Манғитлар эса кўп йилдан буён халқ нонини туя қилиб еб, на ўзлари ва на отабоболари уруш кўрмаган эдилар. Ҳаммалари олд-орқаларига қарамасдан қочиш йўлини қидирардилар.

Нима бўлсанг ҳам, фақат ҳез бўлма дегандек, Бухоро подшоҳи бир фарсах масофада туриб дурбин орқали урушни томоша қиларди. Кофирлар ҳушсиз манғитларни тўпу

¹ 1866 йил, 14 апрелда.

² 1866 йил, 10 майда.

³ 1866 йил, май ойининг иккинчи ярми.

тўфанг билан отардилар. Лашкари ислом паришон ва пароканда бўлиб, чўлу биёбонга қочиб кетдилар.

Ҳезалак подшоҳ (Амир Музаффар) дурбинда бу аҳволни кўрди ва шундай ҳез кишида ҳам тоқат қолмади ва кийиниб улгурмасдан минг ҳасрат ила отга миниб, намози аср вақтида Жиззах томон йўл олди. Унинг лашкарига путур етди ва паришон бўлиб жанг майдонидан қочиб қолдилар. Ҳеч ким бундай бесаранжомлик ва номардликни бундай тункабадан кишидан, амири ҳездан ҳозиргача кутмаган эди. Аждодларидан мерос қолган шундай салтанатни, бухоролик баъзи бир мағрур кишилар учун ифтихор бўлган муфохиротни, қурол-яроқ, подшоҳлик анжомларини, хусусан, бир неча дилбанд маъшуқаларини бегоналарга ташлаб кетди.

Бу воқеа 1283 йил якшанба куни, муҳаррам-ал-ҳаром ойининг 7-сида¹ юз берганди. Катта ҳез жаноблари (амир Музаффар) шу қочиб кетган жони ҳалқумига тиқилиб, кечқурун Жиззахга етиб келди. Унинг мулки бесоҳиб, беҳоким қолди. Абдул Ғаффорбек юз Уратепага кириб, музофот ила эгаллаб, муस्ताқил бўлди. Хўжанд аҳолиси жаноб (Худоёр) валинеъмат хон ҳузурига келиб, ундан сардор бўлишини илтижо қилиб сўради. Жаноб Шаҳриёр Мулло Тўйчи додхоҳ қирғизни бир неча ишончли кишилар билан Хўжандга юборди. Ўзи ҳам келиб шаҳарга кирди. Хўжандга тобеъ бўлган жойлардан Нов қалъаси, Қўштеғирмон, Ғўлақандоз, Оқтепа, Далварзин, Маҳрам, Қароқчиқум, Қонибодом ва бошқалар амири валинеъмат (Худоёрхон) тасарруфига ўтиб, олам тинч ва осойиш бўлди. Туркистон шайхлари орасида шундай бир гап бор: «Отилмаган соққон ҳам бошга тегар, ҳам кўзга». Уларнинг яна кўп масъалари амири (Музаффар)га қарата айтилган. У Жиззахда ҳам тўхтамасдан Самарқандга қочиб кетган эди. Амир Музаффарга ўлим ваҳимаси тушиб, бир неча кун шу ерда (Самарқандда) истиқомат қилди.

Оллоёрбек манғит эса Жиззахга кириб келди. Қолган молу ҳазина, тўпу тўфанг ҳаммаси кофирларнинг қўлига тушди. Неча йиллаб жамланган бойлик бир зумда нобуд бўлди. Шундан кейин баттол кофирлар Уратепа ва Жиззахни қўйиб, ғайрат жиловини Хўжанд томон буриб, бир неча кун ичида етиб келиб, шаҳарни қамал қилдилар.

Баъзи бедин ва дунёфуруш молпараст уламо, оқсоқоллару арбоблар бирлашиб, озгина пул-маблағ деб қанча одамларнинг қонидан ҳам қўрқмай, қалъа дарвозасини кофирларга очиб бердилар.

Хулосатул-калом шулким, амир валинеъмат (Худоёрхон) Баҳодур хожа понсонди қўшини билан (Хўжандга) юборди. Унинг юз кишидан кўпроқ қўшини кофирлар сафини ёриб ўтиб, шаҳарга кирдилар. Шунга қарамасдан, кофирлар Хўжанд дарвозасига яқинлашиб, жанг бошладилар. Хўжандликлар ғайрат камарини белларига боғлаб, уларни орқага қайтардилар. Шу пайт мазкур йил муҳаррам ал-ҳаром ойининг йигирма учинчи² ул хиёнаткорлар кофирларга бошқа дарвозани очиб бердилар. Хўжанд қалъасини олиш кофирларга осон тушди. Хўжанд фуқароси кофирларнинг шаҳарга киришларини кўриб ғайрат ва шижоат ила ўрусларнинг йўлини тўсиб, қатъий ҳаракатлар билан жангга кирдиларки, еру осмон, доно ва нодон кишилар афсус бармоқларини ҳайрат тишлари ила тишлаб, таҳсин ва офаринлар айтдилар. Ҳар икки тараф тўпу тўфанг, чўбу таёқ ила бир-бирларини уриб (ўлим ила) яқсон қилардилар.

Хусусан, мусулмонлар кўпроқ тўпу тўфанг қурбони бўлуб, орқага қайтиб, ҳар бири кўча, маҳалла ва боғлар ичидан қочиб қолдилар. Кофирлар ҳам улар орқаларидан қувлаб кетдилар, кўча, маҳалла ва бозорларда одам қолмасдан, аёлу бола демасдан кўп кишиларни милтиқ билан отиб шаҳид қилишди.

Файзосор шайх Муслиҳиддин ҳазратларининг мазорларида паноҳ топган ғарибу бекаслар, кўру чўлоқлар, гадою дарвешлар, майибу мажруҳлар ҳаммалари бирор киши қолмасдан нобудлик оламига кетдилар.

Мадраса ва саройларда кўплаб одамлар талон-тарож қилиниб, қатл этилдилар.

Икки томон ҳам тинчиб, қиёматсар можаролар тўхтагандан сўнг ҳар бир тоифа ўз ўликларини топиб, уларни санаш билан машғул бўлдилар. Мусулмонлардан 2600 киши эркагу аёл, кабиру сағирдан шаҳодат даражасига етиб эканлар ва куффордан эса 1200 киши — дўзаҳ ва жаҳаннам даргоҳига кетган экан. Шундай фожиа ила Хўжанд фуқаролари кофирларнинг зулм ситамига гирифтор бўлдилар. (Хўжанд) вилоятининг мўътмадлари минг ажзу дард ила жаноб хон (Худоёрхон) валинеъматга кетма-кет элчи билан хат юбориб, ислом (аҳли)дан мадад сўрадилар.

Жаноб хон узоқ муддат андиша денгизига фарқ бўлиб, кофирларга қарши бирон журъат қилмади.

Куффор аҳли саъй ва тараддудга тушди, аслаҳа-анжомини шай қилиб, 1263 йил, жумодул-аввал ойининг учинчисида³ жабру ситам хаёлини Уратепа томон бурди. Кўп лашкар ила Оқсув дарёсининг соҳилига етиб келиб тушдилар. Шу ерда истиқомат қилишни ихтиёр этиб, уч юзга яқин қозоқ ва ўрис баттолларини илғор тариқасида Уратепа томон юбордилар.

¹ 1866 йил, 22 майда.

² 1866 йил, 8 июль.

³ 1866 йил, 22 сентябрда.

Абдул Ғаффорбек Уратепа вилоятининг ҳоқими ва етакчиси эди. У бир қанча мард ва жасур одамларини йўл қўриқлашга юборган жан. Йўлда бу икки гуруҳ бир-бири билан тўқнашдилар. Мусулмонлар катта куч билан кофирларга шундай ҳамла қилишдики, аҳли куффорда тобу тоқат ва сабру сабот қолмади ва келган йўлларига қайтиб, минг найранг ила қочиб кетдилар. Уктам йигитлар чаққонлик билан кофирларга етиб олиб, пўлатсимон найзалар отиб, ёмғирдек ўқ ёғдириб, қўшларигача қувиб бориб, қайтиб келдилар. Мусулмонларнинг журъати аҳли куффорга маълум бўлди. Беқарор юракларидан сабру тоқат қолмади ва улар пайшанба куни, эрталаб ўз жойларидан кўчиб, Кўркат мавзеига келдилар. Исло лашкари кофирларнинг йўлини тўсиб, сазёу кўшиш ила жанги азим қилдилар. Кофирларнинг ҳарбий қудрати зўрлиги туфайли аҳли ислом мағлуб бўлиб, уруша-уруша орқага қайтдилар. Навканд мавзеигача келиб, отларини тўхтатиб, яна шундай бир қаттиқ жангга киришдилар. Ҳар бир мавзе ва қароргоҳ учун бетиним жанг қила-қила Маховзор мавзеига яқинлашдилар...

Шу куннинг эртаси аҳли куффор қалъани эгаллаш қасди ила йўлга чиқди. Мусулмонлар ҳам бир қанча мерганларни қалъа атрофига жойлаб қўйган эканлар. Мерганлар баттол кофирлар яқинлашиши биланоқ уларнинг атрофларини ўраб олиб, тўпу тўфангни жўшу хуружга келтириб, тўрт томондан муҳоботсиз отдилар. Кофирларда тоб-тоқат қолмади ва улар катта зарар кўриб, қаттиқ зарба еб қайтдилар. Кундан-кунга жангу жадал кучайиб борарди. Якшанба кечаси, жумодул-охир ойининг 4-си ё 5-сида¹ кофирлар учта дарвозага одамларни таъйинлаб Муғ дарвозасининг чуқур ҳандақини хас-хашак билан тўлдириб, шундай васий жойни бир кечада текис қилиб, ўзларига йўл очиб, тонгни кутиб турдилар.

Шу пайт шаҳар аҳолиси ғофил ва ўз аҳлу ҳолига машғул бўлиб, оламдан беҳабар уйқуда ётар эдилар. Бироз вақт ўтгач, сахар пайтида шаҳар дарвозаларига бир минг-икки минг кишини қўйиб, ўрусларнинг губурнот (ури) ва жиниरोли (генерали — Ш. В.) кўп сонли тўда ила Муғ дарвозасида ҳозир бўлди. Тўсатдан ўзлари текислаган йўлдан ўтиб, шаҳар дарвозасидан кириб туғ санчиқини Муғ қалъасига ўрнатишни буюрди. (Муғ қалъаси) шу вилоят ҳоқимининг жойи эди. Кофирларнинг қолган лашкари шаҳарга ҳар бир дарвозадан фирқа-фирқа, тўб-тўб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб қичқириб шовқин-сурон кўтариб кирдилар ва оламни тўс-тўполонга кўмиб бозорга яқинлашдилар. Аҳли ислом мусулмонлик ҳамиятини дилига жойлаб, Садди Искандардек устувор туриб жанг қилдилар. Улар ўз юртининг ҳоқими Абдул Ғаффорбек юз кофирлар келиши биланоқ жуфтани ростлаганини эшитиб, заиф ва бемадор бўлиб, қочишни мўлжал қилдилар. Одамлар хилват жойларга яшириниб, кофирлар назаридан махфий бўлдилар.

Қишлоқдан ва саҳродан шаҳарга келган аҳоли пана жой топмасдан ноилжликдан жангга тушиб, ўрусларнинг тўфу тўфанглари сочган оташ балосидан нобуд бўлиб, шаҳодат даражасига етуб, охират оламига кетардилар. (Уруслар) уч соатга яқин вилоятни талон-тарож ва аҳолини қатл қилиб, замона мардумига омонлик бердилар. Шу даҳшатли жанг жараёнида мусулмонлардан саккиз мингдан кўпроқ киши кофирларнинг тўфанг ва шамширлари тиғидан ажал топди. Кофирлардан ўлганларнинг сони беш мингдан ошиб, дўзах оташига сазовор бўлдилар. (Уруслар) куч ила Уратепа мамлакатини ўз қўлларига олдилар.

Абдул Ғаффорбек хотин ва болалари билан Самарқандга қочиб кетди. Аҳли куффор етти кун Уратепада туриб, вилоят ишларини саранжом қилиб, якшанба куни мазкур (жумодул охир) ойининг ўн учинсида² Жиззах томон боришга амр этди. Неча йўл босиб, манзили муддао сарҳадиға етдилар. Шаҳарга бир ярим фарсах келадиган масофага кўниб, одамларнинг ҳафсаласини пир қилди ва бир неча кундан кейин, эрта тонгда қалъа дарвозаларига ҳужумга ўтди. Губурнот (ур) қалъа муҳосарасига буйруқ бериб, ўзи Бухоро дарвозаси олдида турди.

Лашкари ислом қалъа ичидан туриб тўпу тўфангни ишга солдилар. Кофирлар эса ташқаридан ўқ отиб, талотўб билан шаҳарга кирдилар. Мусулмонлар бесаранжом бўлиб, ҳар томонга паришонлик билан югурар ва нажот йўлини қидириб тополмасдилар. Кофирлар мусулмонларни уч томондан тўсиб, тўпу тўфанг зарби ила шундай урушардиларки, ўлганларнинг ҳисоби йўқдур. Манғит сипоҳидан тахминан 15—16 минг киши ўз сардорлари ила шаҳодат даражасига етган эди. Манғитлар ўз журъатсизликлари туфайли шундай балога гирифтор бўлдилар. Акс ҳолда, шунча одам жасорат кўрсатганда, кофирларнинг терисини шилиб олардилар. Вилоят ичи аҳли куффорга тўлиб кетди.

Жиззах забт этилгандан сўнг уч кун ўтиб, амир (Музаффар) Бухородан, Самарқандга келди. Унинг табиатида ғайрату ҳамият йўқлиги учун Самарқандда ҳам бемаза ва бемаъни амаллар билан шуғулланиб юрди.

Қиш келиб, давл ойи кирди. Оренбург волиси Киржижановски жинирол ва Русиянинг амирлашқари эди, Русияға кетди. Шундан кейин Бухоро амири Содиқ Тўра ибн Кенесари тўраниким, Дашти қипчоқ салотинларининг авлодидандир, бир неча минг

¹ 1866 йил, 14—15 октябрь.

² 1866 йил, 23 октябрь.

суворий сипоҳ билан Оқмасжид сарҳадини чаповул қилиш (бостириш) учун жўнатди. Жавзо (май) ойининг бошларида ўруслар ҳам 200 га яқин сарбози билан Оқмасжид қалъасидан чиқиб, Бухоро чегарасида жойлашган Сариқ булоқ мавзеига келдилар. Улардан бир фавж сарбоз ажралиб, Содиқ тўра мулозимлари билан тўқнашдилар. Ўруслардан 13 киши ўлдирилди, 6 сарбоз асирликка тушди, қолганлари эса қочиб, халос бўлдилар. Содиқ тўра хушхабар билан асирларни Бухорога жўнатди, ўзи эса Оқжаргача бориб қайтиб келди.

Бухоро амирининг фармониغا биноан Самарқанд волиси бир неча минг сарбозни (Жиззахга) жўнатди. Улар Жиззах қалъасига озуқа жўнатишга қаршилик кўрсатиб, шу жиҳатдан ўруслар вазиятини оғирлаштириб юбордилар. Бошқа томондан (Бухоро амири ўрусларга) элчи жўнатди. Бухоро амири элчиси ва вакили Оренбург вилоятида сулҳ тузди. Шартнома асосида ўруслар томонидан забт этилган Янгиқўрғонни Бухоро амирига қайтарилди. Бухоро амири эса Жиззахни ўрусларга берди. Бухоро томонидан элчи Абдуллахон...¹ тўра эди.

Шу воқеалар айтилаётган замонда (Бухоро) вилояти хароб бўлди. Шаҳрисабз ва Қарши вилоятининг элот ва аҳолиси (амирга) қаршилик кўрсатиб, Жўйбор хўжазодалари ва тўралариниким, Бухоро амирига жиян бўладилар, Шаҳрисабзга олиб келдилар. Амир (Музаффар) Самарқандда бу одамларнинг журъатини эшитиб, газабланиб, уларни камситди.

Шу воқеалар давомида хитой-қипчоқ қабиласи Миёнколотда² кўзғолон кўтариб, Дубус, Челак ва Каттақўрғонгача бўлган бир қанча қишлоқларни босиб олдилар.

Амир шундай жасоратлардан кўп маънос ва мағмул бўлиб, қипчоқларга қарши кўшин ташлашга ботинмади. Қипчоқлар бу кўзёшларга аҳамият бериб, хитой қабиласининг бир неча улугларини ушлаб амирга бердилар. Самарқандда уларни қатл этиб, лашкар ила Шаҳрисабз томон юриш қилди.

Мароҳилларни босиб ўтиб, Жом қалъасига етиб келганда тўхташга буйруқ берди. (Жом мавзеи) Шаҳрисабздан қарийб уч фарсах келади. Амир (Музаффарнинг) табиатида ғайратдан ҳеч асорат қолмади ва аҳволи оғирлашиб, шу ерда қолди. Биринчи дафъадагидек сиёсат қилиб, дўқ-пўписа билан бир элчи юборди, аммо фойдасиз эди. Охири амир ярашишга мажбур бўлиб, орқага қайтди ва қарши томон йўл олди. Шу даври замонда Оренбург вилоятдан то Хўқанду Бухоро вилоятларигача бўлган ҳудуд рус подшоси қўлига ўтди. Шу ерлар бир аёлотга (генерал-губернаторликка) бирлаштирилди ва Русия пойтахтидан Кауфман номли киши волий-амирлашкар тайин этилди. Янги Русия волийси олдинги амирлашкар ва амир ўртасида тасдиқланган битимни қабул қилмади, аксинча уни бузиш йўлидан борди.

(Кауфман) Бухоро амирига биринчи шартномадан ҳам оғир бўлган, ўзи тартиб ва танзим берган янги аҳдномани жуда оз муддатда кўриб чиқмоқ учун юборди.

Агарда Бухоро амири шу аҳдномани қабул қилмаса урушишга тайёр бўлсин, деб шарт ҳам кўйди. Бухоро амири бу аҳднома шартларини ўз давлатига оғир билиб, шундай жавоб юборишни буюрдиким, «Русия арбобларининг аҳду паймонлари барқарор эмас экан. Ҳар қайси янгитдан амирлашкар ва волий бўлиб олса, энг аввал янги аҳдномалар қабул қилишга интилар эканлар. Аҳдноманинг шартлари бизнинг ҳукуматимизга зарари куллий еткази ва кунлар ўтиши ила бизнинг сабр-тоқатимизни тўлдиради. Биз ўз ихтиёримиз ила биринчи тузган аҳдномани бузиб табдил этмаймиз. Агарда Кауфман олдин тузган битимни қабул қилмасдан унинг бекор қилишга кўшиш этса, унда бузмакор ва аҳду паймонсиз номини олади». Шу мажлис-машварат охирига етмасдан ва Кауфмандан жавоб олмасдан бурун милодий 1867 йил, жаддий ойининг охирларида³ ўрус аскарларининг сардори Жиззахдан Бухоро ҳудудига кириб, Ухум қасабасининг ерларигача босиб келди. Бу ерларнинг аҳолиси Бухоро раъияси ҳисобланар эди. Ўруслар уларнинг манзилларига ўт қўйиб, мол-қолларини талон-тарож қилиб, кейин Жиззахга қайтиб кетдилар.

Милодий 1868 йилда қуёш ҳамал буржиги кирган маҳал Ўрусия аскарлари Ухум қасабасига иккинчи марта тажовуз қилиб, бухоролик қоровул тўдаларни босди ва уларни паришон қилди. Челак ҳокими бухороликлар мададига етиб келиб, ўруслар билан урушга тушди.

Қуёш савр буржининг 18 даражасида эдиким, Туркистон сипоҳсолари Кауфман тахминан 5 минг сараланган Ўрусия аскарлари билан Самарқандни забт этишни ўзига мақсад қилиб, Тошканддан йўлга чиқди. Бир неча муддат Жиззахда туриб, жавзо ойининг бошларида Зарафшон дарёсига яқинлашдилар. Шу ерда амирдан элчи келиб, Кауфман томонидан янгитдан тартиб ва танзим бериб амирга юборилган аҳдномани олиб кетди. Амир (Музаффар) аҳдномани ўқиб, қўйилган шартларга маълаб қабул қилиб, Кауфманга жўнатган эди, Кауфман элчига айтдики: «Бугун мен юруш учун энди отга минганман, кечқурун манзилга етсам, аҳд шартлари борасида музокара

¹ Давомини ўқиб бўлмади.

² Миёнколот — Зарафшон водийсидаги Оқдарё ва Қорадарё ўртасидаги мавзе.

³ 1868 йил, январь ойида.

қиламан» Кауфман яқинлашиб, Зарафшон бўйида Тали сиёҳ тепасида Бухорони кўрди. Урус сипоҳсолари Кауфман элчига айтдиким: «Сенга 2 соат муҳлат, чопар жўнатиб, Бухороликларни нариги соҳилдан қайтарасан, биз ҳеч қандай тўсиқсиз дарёни кечиб ўтсак, шу ерда сен билан сулҳ ҳақида гаплашамиз». Элчи чопар юбориб, бу шартни Бухоро амирига маълум қилди. Улар шу ваъдага ишониб, ўруслар Зарафшон дарёсидан кечиб ўтаётган пайтда уларга ҳеч қаршилик кўрсатмадилар. Кауфман бошлиқ ўрус аскарлари сувдан талафотсиз ўтиб, музокара ва сулҳни кутиб турган бухороликларга тўсатдан ҳужум қилиб, уларга талафот етказдилар. Шундан кейин Кауфман сулҳ таклифини қабул қилмаслиги ҳақида қатъий жавоб бериб, элчини қайтарди. Фирибга дуч келган содда элчи маъюс бўлиб Бухорога қайтди...

Бухоро сипоҳи Самарқандга кирмасдан азимат жиловини Бухоро томон бурдилар. Эртаси самарқандликлар ўруслар билан сулҳ туздилар. Уруслар амир Темур пойтахти саналмиш Самарқанд шаҳрини тасарруф қилдилар. Жавзо ойининг ўртасигача улар Ургут шаҳри ва Челак қалъасини ҳам истило қилдилар. Бир неча аскарларини Кауфман бир жинирол¹ етакчилигида Каттакўрғон тасарруфи учун юборди. Учинчи куни ўруслар Самарқанддан 8 фарсах келадиган Каттакўрғонга етиб келдилар. Шу ернинг ҳокими Яъқуббек шаҳарни ташлаб қочди. Уруслар Каттакўрғонни жангсиз эгаллаб олдилар. Кауфман ҳам шу заҳоти Каттакўрғонга етиб келди. (У) Самарқандга қайтиб, бир неча гуруҳ аскарни икки фарсах келадиган Қоратепа қалъасига юборди. Шаҳрисабз сардори бир неча минг пиёда ва суворий кўшини билан келиб, ўруслар билан жанг қилиб, қайтиб кетди. Уруслар Самарқандга қайтдилар.

Шу жангда шаҳрисабзликлардан кўп киши талафот кўрди. Самарқандлик Мирзо сўзига қараганда 50 киши ҳалок бўлган экан. Қуёш жавзо ойининг охирида эдики, Бухоро сипоҳи Зирабулоқ мавзеида жамъ бўлуб, Каттакўрғон қалъасини забт қилишга жазм этдилар. Бу хабар Кауфманга етиб борди. (У) Самарқанддан бир неча гуруҳ сара аскарлари ва тўпу тўфанглари билан Бухоро сипоҳига қарши курашмоқ учун Каттакўрғонга, ундан Зирабулоққа келди. Бухороликлар Зирабулоқ мавзеида Бухоро йўлига қўшилиб кетган қир тепасида сафланган эдилар. Урус аскарларини Кауфман икки қисмга бўлиб, ўнг ва чапдан ҳамла қилишди. Бухороликлар жанг кўрган аскарларнинг тўпу тўфанглари оташига тоб бермасдан орқага қайтдилар.

Шу муҳорабада ҳозир бўлган кишиларнинг айтишича, бухоролик пиёда ва суворийлардан минг кишидан кўпроғи нобуд бўлиб, ўрусларнинг талафоти икки юз кишигинага етар экан, холос. Кауфман Зирабулоқда бухороликлар билан урушаётган вақтда минг, хитой-қипчоқ ва Шаҳрисабз кенагасларининг қабила сардорлари иттифоқ бўлиб, кўп сипоҳ ила Самарқандга келиб, бу шаҳарни фатҳ этмоқчи бўлдилар. (Улар) Саройнинг атрофида ички қалъани тўрт томондан босиб олиб, унинг икки дарвозаси — Самарқанд ва Бухоро дарвозасига ҳужум қилиб, мардлик билан сазйи балиғ кўрсатдилар. Урусларнинг аҳволи жуда танг бўлди. Қабилалар иттифоқи агар яна икки-ўч кун иттифоқ ва ижтимоъ ила муҳосарага сабот кўрсатганда эди, ғолиб келиб, Самарқандни ўруслардан озод қилган бўлардилар. Аммо мовароуннаҳрлик бадбахтларнинг шунча сазйу ҳаракатлари ва меҳнату машаққатлари натижасиз анжом топди. Бухоро сипоҳининг Зирабулоқда мағлуб бўлганларини эшитиб, биринчи бўлуб Шаҳрисабз кенагаслари, кейин эса бошқа тоифалар сабот ва жалодат қадамларини тортиб олиб, муҳосарадан юз ўгуриб, ҳар томонга паришон бўлиб, парокандаликка берилдилар. Шунинг учун айтганларким, байт (мазмуни):

**Пароканда лашкардан ҳеч фойда йўқ,
Уларнинг юз мингидан икки юз жанговар йигит яхшироқ.**

Қолган лашкар беш кун муҳораба ва муҳосара ихтиёр этиб, Кауфман Самарқанддаги ўруслар мададига келаётир деган хабар маълум бўлгандан кейингина қамалини тўхтатиб, ўз ватанларига қайтдилар.

Воқеаларга шоҳид бўлган самарқандликларнинг сўзларига қараганда, ўзбекларнинг бирлашган қўшинлари кўп жасорат кўрсатиб, ўруслардан 270 кишини ўлдирган эканлар.

Милодий 1867 йили саратон ойининг ўрталарида² зафар кўрмаган амир Музаффар ва Туркистон сипоҳсолари Кауфман ўрталарида сулҳ тузилди. Бухоро амири Жигзах, Самарқанд, Каттакўрғон ва уларга тааллуқли бўлган ерларни ҳамда ўруслар истило қилган мавзеларни Русияга берди. Бунга қўшимча катта маблағ — тоvon тўлашни ўз бўйнига олди. Бухоро мамлакатаида уларнинг сиёсий идораси таъсис топди. Шу вақтда қуёш далв буржининг охирига етган эди. Бухоро амирининг сулҳидан 6 ой илгари Фарғона хони Саид Муҳаммад Худоёрхон ва Туркистон сипоҳсолари Кауфман ўрталарида ҳам сулҳ битими бўлган эди ва адовату хусумат ўрнини амният эгаллади, мамлакат рифоҳияти эса тижоратга айланди. Қон тўкилиши ва мулк маданият харобалигига сабаб бўлган жангу жадаллар йўқ бўлди. Шу воқеалар юз бераётган бир пайтда Қарши волийси Абдулмалик тўра Бухоро хони амир Музаффарнинг катта ўғли Шаҳрисабз

¹ Бу генерал Абрамов эди.

² Август ойида.

кенагасларининг улуғлари ва Содиқ тўра бинни Кенасари тўра Аблай Султон юртдошлари ила Бухоро амириги ва салтанатига даъво қилди. У ўз отаси амир Музаффарга қарши ҳамлага ўтиб, жанговар сипоҳни йиғди. Бухородан амир Музаффар сипоҳ ва сарбозлар ила ўғлининг ҳужумини дафъ этмоқ учун Қарши томон отланди. Қарши чўлларида Абдулмалик билан жанг бўлди ва Абдулмалик тўранинг сипоҳи пароканда бўлди. Абдулмалик Шаҳрисабзга қочди. Ўз ўғлини таъқиб қилиб, отаси Шаҳрисабз қалъаларидан бўлган Чироқчини қуршаб олди. Шаҳрисабз волийсидан ўз ўғлини талаб қилди. Бу иш.охирига етмасдан туриб, бошқа жойда кўзғолон кўтарилди. Абдулмалик тўра фармонига биноан Нурота ва Карманани Содиқ тўра олгани хабари амир Музаффар қулоғига етди. Бу фитна ва ихтилол сабабига кўра (амир) Чироқчидан орқага қайтиб, бу даҳшатли ҳодисаларни бартараф қилмоқ учун Самарқанд волийси жиниrol (Абрамов — Ш. В.)дан ёрдам сўради. Урусия учун Бухоро амирини қўллаш хайрли иш деб, жиниrol амир илтимосини қабул айлаб, бир неча гуруҳ аскар билан Жом сарҳади-га келди. Шаҳрисабз волийси ўрусларнинг келишларини эшитиб. «Урусия Шаҳрисабзни ҳам олар экан» деб Чироқчидан Шаҳрисабзга қайтди. Абдулмалик тўра ҳам Қаршига келди. Бухоро амири бу аҳволдан фойдаланиб, Содиқ тўра фитнасини бостиришга ҳаракат қилди, унга шикаст етказиб, фасод ва шўру ғавғоларга озгина бўлса-да таскин берди. Амир Бухорога қайтди.

Қаршида турган Абдулмалик тўра пароканда бўлган сипоҳни йиғиб яна кўзғолон кўтариб, ихтилофни бошлади. Бухоро амири иккинчи марта Самарқанд жиниrolидан ёрдам сўради. Самарқанд жиниrolи Жомдан бир неча гуруҳ қўшин ва бир неча тўп ила Қаршига борди. Қуёш ақрабининг 20—21-даражасида эди,¹ ўруслар қаршида Абдулмалик билан тўқнашиб, унга зарба бердилар. Абдулмалик тўра Қаршидан қочди ва унинг сипоҳи мағлуб бўлди. Ақраб ойининг охирида ўрус жиниrolи Қаршини амир маъмурларига топшириб, Самарқандга қайтди. Шу ҳодисалардан кейин Шаҳрисабз ҳокими, кенагас тоифасининг раислари, Киштут ва Фароб фуқаросини ўрусларга қарши қайрадилар. Киштут, Фароб ва Моғиён раислари ўрусларга қарши чиқдилар. Уларга ёрдам деб Ҳайдар хожа деган кишини бир неча шаҳрисабзлик гуруҳлар билан юбордилар. Ҳайдар хожа Самарқанд чегарасида юрган ўрус суворийларига ҳамла қилиб, улардан бир қанчасини ўлдириб, баъзиларини ярадор қилди. Бундан Самарқанд волийси жиниrolнинг жаҳли чиқиб, Туркистон сипоҳсолари Кауфманга бу аҳволни маълум қилди. Туркистон сипоҳсолари буйруқ бердиким, Шаҳрисабз юришини махфий равишда режалаштириб, вилоятни макр билан ишғол қилиб, Бухоро амирига берсин. Самарқанд жиниrolи сафар анжомларини муҳайё айлаб, амир Музаффарни бу ишдан бохабар этиб, ўз аскарларини икки дастага ажратди. Сунбула ойининг еттисида² биринчи фавж Жомга йўл олди. Фавжи соний³ икки кундан кейин Қоратепа довоидан ўтиб, Китоб қалъасининг олдида биринчи қисм билан бирлашди. Улар қалъага яқин бўлган Урус қишлоқ деган жойга тушдилар. Сунбуланинг 13-кунида⁴ ўруслар аскар ва тўпларини ҳар нуқтага жойлаштириб, қалъани олиш билан машғул бўлдилар. Шаҳар ва қалъага алоҳида-алоҳида ҳамла қилиб, тўпга тутишни бошладилар. Кечаси эса ўрусларнинг бир неча гуруҳи қалъага юриш қилиб, хандаққа яқин келдилар. Қалъадагилар бундан огоҳ бўлиб, ўрусларни ўққа тутиб, мудофаага ўтдилар. Урусларнинг яна бир гуруҳи посдонсиз қолган жойдан деворга нарвонлар қўйиб, қалъага кирдилар. Қолганлари эса деворнинг қулаган жойларидан шаҳарга бостириб кирдилар. Урус суворийлари ҳам Работак дарвозасини⁴ йиқитиб, тўрт томондан шаҳарга кирдилар. Қалъа аҳолиси ўзларини ғам-андух денгизига кўриб, турли йўллар билан уруша-уруша чекиндилар. Уруслар йўлларида учраган уй-жойларни, кишиларнинг тўплаб қўйган ем-хашакларини, захира қилиб қўйган ўтунларини ёндириб, унинг ёруғлигида олдинга қараб интилдилар. Шундай қилиб, тонггача ўруслар шаҳарни буткул забт этиб, ўз тасарруфига олдилар. Шу урушда шаҳрисабзликлардан 500 дан кўпроқ киши шаҳид бўлиб, кўп одам захмдор бўлди. Жангда қатнашган мўтабар кишиларнинг сўзларига қараганда ўруслардан 150 кишига яқин одам талафотга учрабди. Аммо 30 та чўян тўп, бир неча пилта милтиқ ва бошқа нарсалардан жуда кўп захира ўруслар қўлига ўтибди.

Сунбула ойининг ўрталарида Самарқанд жиниrolи (Шаҳрисабз) шаҳрига кириб, шаҳар аёну ашрофини жамъ этиб, Шаҳрисабз Бухоро аморатига таалуқли эканини эълон қилиб аҳолини тинчитди, кейин Китобга келди. Шу ерда амир Музаффар Шаҳрисабзга юборган янги маъмур ва зобитлар билан мулоқот қилиб, вилоятни Бухоро амирининг мутасаддиларига топшириб, Самарқандга қараб жўнади. Шу аснода у эшитдики, Шаҳрисабз волийси Бобобек парвоначи Ҳакимбий ўғли ва унинг ноиби Қаландар эшикоғосининг ўғли Жўрабек додхоҳ Моғиён қасабасида 3 мингга яқин лашкар тўплаб кутиб турибди ва агарда рус аскарлари Шаҳрисабзни бухороликларга бериб қайтсалар, бухороликларни Шаҳрисабздан ҳайдаб, яна вилоятни ўз қўлларига олармишлар. Шунинг

¹ 1868 йил ноябрь ойи.

² Октябрь ойининг охирида.

³ 4 ноябрда.

⁴ Шаҳрисабз дарвозаларидан бирининг номи.

учун жинирол Китобдан Фаробга келди. Шаҳрисабз волийсини сипоҳи ила топмасдан Фароб аҳолисига шундай эълон қилдиким, шу кундан бошлаб сизнинг қасабаларингиз Самарқанд музофотининг ҳайъатига тегишлидир ва сизлар рус тобелигига киргансизлар. Яна бир маъмурни¹ бир фавж ила Моғиёнга юборди ва юқорида айтган мазмундаги хабарни у ернинг аҳолисига ҳам эълон қилди. Шу ишлардан сўнг Самарқанд жинироли ўз аскарлари билан Самарқандга қайтиб кетди. Шаҳрисабз волийси Бобобек ўз акалари ва ноиби Жўрабек додхоҳ ҳамда хизматкорлари билан анча муддат сарсону саргардон бўлиб, Фарғона чегарисига яқинлашди. Буни Худоёрхонга маълум қилдилар. Жаноби Худоёрхон ўз амирлари билан машварат қилди. Хоннинг акаси Султон Муродбек, умаро ва вузаронинг аксарияти бирлашиб дедиларки: «Агарда биз Шаҳрисабз волийсини Фарғона саройида қабул қилсак, Бухоро амири Урусияни бизга қарши қайрайди ва ўруслар биздан волий (Бобобек)ни талаб қиладилар. Агар уни ўрусларга берсак, шарманда бўламиз, агар ўрусларнинг хоҳишини рад қилсак, бу билан аҳду паймонини бузиб, уларга баҳона ва сабаб топиб берган бўламиз. Бунинг чораси шуки, Шаҳрисабз волийсига сафар зарурияти ва лузимотини тахтлаб, аввал уни меҳмон қилиб, кейин Кошғарга жўнатсак. Бу савобли фикр қабул бўлди. Саройнинг бир ишончли мулозамини узру маъни ила зиёфат ва меҳмондорчиликка даъват қилиш учун Бобобек олдига юбордилар.

Мазкур маъмур Шаҳрисабз волийсининг олдига келиб аҳволни тушунтирди ва ҳамма нақдини бериб айтдики, «Фарғона ҳокими сиздан узр сўраб ўз мулкида бир неча кун меҳмон бўлишингизни хоҳлайди ва кейинроқ Кошғарга борсангиз, сизни чегарагача кузатиб қўймоқни зиммамизга оламиз». Шаҳрисабз волийси (Бобобек) унга жавоб бердики: «Биз Қошғар сафарини хоҳламаганмиз. Биз Шаҳрисабздан бу томонга Бухоро амири зулмидан қочиб келдик. Бухоро амири бизнинг кўп улўғларимизни ўлдирди. Бизнинг ўртамизда кўҳна адоват бор. Биз Самарқанд жиниролининг олдига бориб таслим бўлмадик, чунки у Бухоро амирининг ўнг қўлидур. Агарда унга таслим бўлганимизда эди, эҳтимол, жинирол амирдан пора олиб, ўзини Туркистон сипоҳсолари Кауфманга яхши кўрсатиш учун бизни Бухоро амирига топширган бўлур эрди. Агарда Фарғона хонининг (Худоёрхон) ўзи бизни авлодимиз ила Кауфман ҳузурига юборса маъқул эрди. Самарқанд жинироли ва бошқаларнинг воситасисиз ўзимиз Туркистон сипоҳсолари Кауфманга таслим бўламиз. Бизнинг мақсадимиз шу, чунки Русия давлати буюкдур ва уларнинг қонун ва низомларидан асирлар ва таслим бўлган кишиларни ўлдириш қондаси йўқдур. Буни биз кўп мўътабар кишилардан эшитганмиз.

Кўп жойларнинг ва вилоятларнинг ҳокимлари, масалан, тоторлар, черкаслар ва бошқа ғайридинлар ўрусларга асир тушганда, уларни ўлдирмасдан тарбия қилганлар. Бинобарин, биз сафар саргардонлигидан кўра яхшиси, Тошқандга бориб, ўрусларга таслим бўламиз, агар ҳазрати Фарғона хони бизларни ўз элчиси билан Тошқандга жўнатса, ундан рози ва хушнуд бўлардик».

Мазкур маъмур бу сўзларни Шаҳрисабз волийсидан эшитиб, хон ҳазратлари олдига келиб, ҳаммасини арз қилди. Хон жаноблари волий илтимосини қабул айлаб, йўл эҳтиёжи ва харажатини хазинадан бериб юборди. Шаҳрисабз волийси Бобобек парвоначи Ҳақимбий ўғлини баъзи шахсий мулозимлари ва ноиби Жўрабек додхоҳ Қаландар эшикоғоси ўғли билан бирга Хўқанддан яна бир элчи қўшиб, Тошқандга жўнатдилар.

Уларнинг қолган қариндошларини, уруғларини Бобобек парвоначи илтимосига кўра Фарғонада қолдирдилар ва уларнинг мартаба ва мақомларига қараб, хазинадан маош муқаррар қилдилар.

Абдулмалик тўра ғозий Самарқанд жинироли билан Қаршида жанг қилиб талофотга дуч келгач, Оллоҳ иродаси ила бир муддат Урганж ва Афғонистонда мусофират заҳматини чекди. У ёқлардан Фарғона мамлакатига келиб, бир неча кун Фарғона хонининг дарборида меҳмон бўлиб, ўз хоҳиши ила Кошғарга ўтиб кетди ва бир неча вақт шу ерда яшади. Кейин Бритониё Азимага² кетди. Маккаи муқаррама зиёратига борган мўътабар кишиларнинг айтишларича, фозил амирзода ҳозир Ҳиндистонда иззату икром, офият ва саломат маснадида ўтурган эканлар. Ва бу жумлалар ҳам ғаройиб воқеаларнинг баёни эди ва биз уларни мухтасар ёздик.

Форс-тожик тилидан Шодмон ВОҲИД таржимаси

¹ Полковник Михайловскийни.

² Буюк Британия.

И Л О В А

ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАННИНГ БУХОРО АМИРИ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИ САИД МУЗАФФАР БАҲОДУРХОНГА ТАКЛИФ ҚИЛГОН СУЛҲ ШАРТЛАРИ

1

Аълоҳазрат Русия императори жаноблари ҳукуматиға мансуб бўлган ерларға олдин руслар томонидан ишғол қилинган Кошғар, Довон ва Нурота тоғлари шимолидан ташқари Оқ подшоҳ тобелиғиға ўтишини илтимос қилган Самарқанд шаҳри ўз музофотлари билан киреди. Жануб томондан бу ўлка Шаҳрисабз тоғлари билан чегараланиб, Зарафшон водийси ва Нурота тоғлари ўртасидан ўтади. Бухоро билан бўладиган чегара эса, шу сулҳ битими Амир жаноби олийлари томонидан таклиф қилинган шартлар билан қабул қилиниб, улар ўз муҳрларини босиб қайтаргандан сўнг аниқланади. Шундан сўнг чегара ғарб томондан Нурота тоғларининг энг баланд жойидан ва Бухоро ҳудудида жойлашган Нурота қалъасидан ўтади. Шу ердан Қизилқум саҳроси ўртасидан ўтиб, Букантов орқали Янгидарё куйилишиғача етади.

2

Ҳамма рус фуқаролари, қайси динда бўлишларидан қатъи назар, Бухороға ва унинг бошқа шаҳарларига бориб савдо қилиш ҳуқуқиға эға бўладилар, Бухоро амирининг фуқаролари ҳам илгаригидек Русия империяси билан савдо қилишларига ижозат берилади.

Амир жаноби олийлари Русия фуқароларини карвон ва барча мол-мулклари билан муҳофаза қилиб, уларни ўз мулки ҳудудида хавфсизлигини назорат этади.

3

Русия тожирлари учун Бухоро шаҳарларида ва улар хоҳлаган жойларда, ўз товарларини сақлаш учун карвон саройлар қуришларига ижозат берилади. Русия шаҳарларида ҳам Бухоро тожирлари учун шундай ҳуқуқ берилади.

4

Савдо ишлари тўғри боришини ва қонуний бож олинишини назорат қилиш учун рус тожирлари хоҳишларига қараб Бухоро амирлигининг ҳар бир шаҳарида уларнинг карвонбошилари бўлишиға ҳуқуқ берилади. Туркистон ўлкасига қарашли шаҳарларда Бухоро тожирларига ҳам шундай ҳуқуқ берилади.

5

Русия еридан Бухороға ва ёки Русияға шу ердан борадиган ҳамма товарлардан Туркистон ўлкасида олинадиган миқдорда, ҳар ҳолатда Бухоронинг мусулмон фуқаролари билан бир хил, яъни товарнинг умумий қийматидан 2,5 фоиз миқдорида бож олинади.

Бу шартлар Самарқанд шаҳридан 1868 йил 11 май куни жўнатишган. Туркистон Генерал-Губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони Генерал-адютант фон Кауфман имзоси.

БУХОРО АМИРИ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИ САИД МУЗАФФАР БАҲОДУРХОНГА ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАН ТАКЛИФ ҚИЛГОН СУЛҲ ШАРТЛАРИГА ИЛОВАЛАР

1

Русия императори аълоҳазрат жаноблари ва Бухоро амири жаноби олийлари мулкларининг чегара чизиги жанубда Шаҳрисабз тоғларининг энг баланд жойларидан Зарафшон водийсига туташади, сўнгра Каттақўрғон ғарбидан бошланиб, Зарафшон водийси ўртасидан ўтади ва Оқтоғ, Нурота тоғлари билан кесишади. Сарҳад кейин Нурота тоғларининг энг баланд чўққиси орқали ўтади. Нурота қалъаси эса Бухорода қолади. Шу ердан бошлаб, яъни Қизилқум саҳросидан то Букантовғача, шунингдек, мазкур тоғлардан Янгидарё этакларига қадар бўлган жойлар ҳам Русияға ўтади.

2

Шу чегара чизигидан Шимол ва Шарқ томонда жойлашган ҳамма ерлар Аълоҳазрат Русия императори жаноблари тасарруфи ва тобелиғиға ўтади ва шу чизиқдан жануби ғарбдаги ерлар Бухоро амири жаноб олийлари ихтиёрида қолади.

3

Сулҳ имзолангандан кейин, чегара чизиги Бухоро амири жаноби олийлари юборадиган элчи ва Туркистон генерал-губернатори тайинлайдиган ваколатли шахсдан иборат бўлган махсус ҳайъат

томонидан белгиланади. Чегарани аниқлаш ҳайъатиға Русия императори қўшинидан посбонлар тайинланади.

Генерал-адютант фон Кауфман таклиф қилган ва Бухоро амири жаноби олийлари қабул қилган 2, 3, 4, 5 ва 6 сулҳнома шартлари ўзгартирилмайди.

Бу иловалар Каттакўрғондан 1868 йил 23 май куни юборилган.
Туркистон генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал-адютант фон Кауфман имзоси.

ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАН ТОМОНИДАН БУХОРО АМИРИ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИ САИД МУЗАФФАР БАҲОДУРХОНГА ТАКЛИФ ҚИЛГАН СУЛҲНОМА ШАРТЛАРИНИНГ МАХФИЙ ИЛОВАЛАРИ

1

Бухоро Амири Жаноби олийлари Русия давлати билан чин дўстликда яшаш ва жаноби аъло-ҳазрат Русия империяси подшоҳи аъзамнинг ҳомийлигини олиш учун шу йилдаги жанг харажатларини қоплаш учун 125000 тилла миқдорида товон тўлайди.

2

125000 тилла пул ё кумуш билан тўланади ва ҳар бир тилла 20 танга ҳисобланади.

3

Жаноби олийлари шу шартларга имзо чеккандан сўнг Русияга тўланадигон 125000 тилла ҳисобидан зудлик билан 10 минг тилла ундирилади. 90000 тилла 1868 йилда 21 майдан бошлаб 30 кун ичида тўланиши шарт. Қолган 25000 тилла кейинроқ, бир йил ичида тўпланиши керак.

4

Бухоро амири жаноби олийлари беклар чегарадан Русия давлати ҳудудига ўтуб қароқчилик қилмаслигини назорат этади. Улар Русия ҳукумати билан дўстлик муносабатида бўлишлари лозим.

Туркистон генерал-губернатори ўз томонидан Русия ва Бухоро билан дўстлик муносабатларини кейинчалик иккала ҳукумат ва давлатнинг бахт ва саодати йўлида ривожлантириш учун ҳамма чораларни кўради.

Бу шартлар Каттакўрғондан 1868 йил, 23 май куни жўнатишган.

Туркистон генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал-адютант фон Кауфман I нинг имзоси.

«Правительственный вестник», 1872, № 238

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИ, ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАН I ВА БУХОРО АМИРИ САИД МУЗАФФАР УРТАЛАРИДА ТУЗИЛГАН АҲДНОМА

1-модда. Русия подшоҳи жаноблари Императори аъзам ва Бухоро Амири жаноби олий мулкларининг ўрталаридаги чегара чизиғи ўзгармайди.

Амударёнинг сўл соҳилидан бошлаб Хева ерлари рус мулкига қўшилгандан сўнг ҳамда Бухоро Амири ва Хева хонининг илгариги ғарбий чегаралари, яъни Амунинг сўлидаги Холота мавзеидан Гугертли тўқай томонига борадиган чегара бекор қилинади.

Бухоро амирининг мулкига илгари Бухоро ва Хева чегараси бўлган Амударё соҳилининг сўл томони: Гугертлидан то Мишекли тўқайгача ҳамда Мишеклидан бошлаб илгариги Бухоро ва Хева чегараси ва Русия давлати чегарасигача бўлган ҳудуд ўтади.

2-модда. Хева хонлигидан Амударё соҳилининг сўл қисмидаги ерлар ажратиб олингани учун Бухородан шимолдаги рус ерларига борадиган ҳамма қарвон йўллари фақат Бухоро ва Русия ерлари орқали ўтади.

Ҳар иккала ҳукумат Бухоро ва Русия ўз ерлари ҳудудида қарвонлар ва тижоратни муҳофаза қилиш устидан назорат ўрнатадилар.

3-модда. Амударёнинг Бухоро амирига мансуб бўлган қисмида Бухоро кемалари билан бир қаторда Русия давлати кемалари ҳамда хусусий кемалар учун эркин сузиш ҳуқуқи берилади.

4-модда. Амударёнинг Бухоро давлатига тегишли соҳилларида руслар хоҳлаган қулай жойларда омбор ва бандар қуриш ҳуқуқига эгадирлар. Бу омбор ва бандарларни ҳимоя қилиш ишларини Бухоро ҳукумати ўз зиммасига олади. Бандар қурилиши учун белгиланган жойларни Туркистондаги русларнинг олий ҳукумати тасдиқлайди.

5-модда. Бухоро амирлигидаги ҳамма шаҳар ва қишлоқлар рус савдоси учун очиқдир. Рус тожирлари ва рус қарвонлари амирлик ҳудудида эркин ҳаракат қилиб, маҳаллий ҳокимлар томонидан махсус ҳомийликка олинади. Рус қарвонларининг Бухоро ҳудудидаги хавфсизлиги учун Бухоро ҳукумати жавоб беради.

6-модда. Русияда Бухорога ёки Бухородан Русияга олиб бориладиган рус тожирларининг ҳамма моллари умумий қийматидан 25 фоиз миқдорида бож олинади, Туркистон ўлкасида эса 1,40 қисм миқдорида бож олинади. Бу зақотдан бошқа солиқ олинмайди.

7-модда. Рус тожирлари Бухородан бошқа қўшни жойларга солиқсиз товар олиб бориш ҳуқуқига эгадирлар.

8-модда. Рус тожирлари зарур ҳолатларда Бухоро шаҳарларида товарларини сақлаш учун қарвонсаройлар қуришга ҳуқуқлидирлар.

9-модда. Савдо жараёни тўғри бориши ва солиқ олишнинг қонуний бўлиши учун ҳамда маҳаллий ҳукумат билан тижорат ишларини олиб бориш учун рус тожирлари Бухоро шаҳарларида тижоратхона очишга ҳақлидирлар. Бухоро тожирлари учун Туркистон ўлкасида ҳам шундай ҳуқуқ берилади.

10-модда. Русия ва Бухоро ўртасидаги савдо мажбуриятлари ҳар иккала томонлама муқаддас саналади ва бузилмаслиги шарт. Бухоро ҳукумати савдо ва умуман тижорат ишлари одилона бўлишига кафолат беради ҳамда улар устидан назорат қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

11-модда. Русия тобелари Бухоро фуқаролари билан бир қаторда Бухорода шарият талабларига қараб, ҳар хил иш ва касблар билан машғул бўлиши ҳуқуқига эга бўладилар. Бухоро фуқаролари ҳам рус мулкларида Русия қонунлари ижозат берган барча фаолият турлари билан шуғулла-нишга ҳақлидирлар.

12-модда. Русия тобелари амирлик ҳудудида хусусий мулк, яъни уй, боғ, ер сотиб олишга ҳуқуқлидирлар. Бу мулкдан Бухоро фуқаролари билан бир хилда хирож олинади. Шундай ҳуқуқдан Русия империясида Бухоро фуқаролари ҳам фойдаланадилар.

13-модда. Русия тобелари рус ҳукуматининг чегарадан эркин ўтишга доир ижозатномаси билан Бухорога келадилар: улар амирликнинг ҳамма жойларига бориш ҳуқуқига эга бўлиб, Бухоро ҳукуматининг махсус ҳомийлигидан фойдаланадилар.

14-модда. Русия ҳукуматидан ижозати бўлмаган, қайси халққа мансублигидан қатъий назар ҳар хил кимсаларни Бухоро ҳукумати қабул қилмайди. Агарда Русия тобеларидан қонун йўли билан таъқиб этилаётган бирон бир жинояткор Бухоро ҳудудида яширинса, Бухоро ҳокимияти томонидан бундай кишилар тутиб олинди, рус ҳукуматига топширилади.

15-модда. Урта Осиёдаги русларнинг олий ҳукумати билан яқин ва доимо муносабатда бўлиш учун Бухоро Амири ўзининг ишончли кишиларидан бирон шахсни Тошкентда доимий ва ваколатли элчи қилиб тайинлайди. Бу ваколатли элчи Тошкентдаги амир ҳовлисида Амир ҳисобидан яшайди.

16-модда. Русия ҳукумати ҳам Бухорода ўз доимий намоояндасини Амир жаноби олийлари ҳузурда тайинлаши мумкин. (Бухородаги Русия ҳукуматининг вакили Русия ҳукумати ҳисобидан яшайди.)

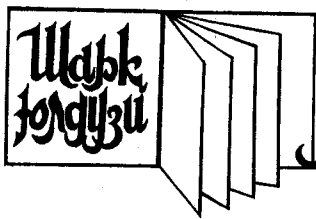
17-модда. Русия империяси Подшоҳига ёқиш ва Императори аъзам жанобларининг обрўсини кўтариш учун Амир Саид Музаффар жаноби олийлари қарор қилади: бугундан эътиборан Бухоро ҳудудида абадул-абад инсонпарварлик қонунига зид бўлган одамлар билан савдо қилиш бекор қилинади. Шу қарорга биноан Саид Музаффар ўзининг бекларига шу мазмунда қатъий буйруқ жўнатади: агарда Бухоро чегарасидаги шаҳарлар юқорида зикр этилган фармонга қарши Бухоро фуқаролари учун бошқа қўшни давлатлардан қўллар олиб келтирса, улар билан савдо қилиш хат орқали тўхтатилади. Амир фармонига риоя этмай олиб келтирилган одамлар эса ўз хўжайинларидан тортиб олиб, озод этилади.

18-модда. Саид Музаффар чин қалбдан дўстлик ва қўшничилик муносабатларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун Русия ва Бухоро ўртасидаги дўстона шартномани ҳамда 5 йилдан буён амал қилиб келаётган 17-моддани Бухоро саодати учун қўлланма сифатида қабул қилади. Бу шартнома икки нусхада, икки тилда рус ва туркий тилларда ёзилди. Тасдиқлаш нишониси учун Саид Музаффар ўз муҳрини босди ва уни ўзига ва ворислари учун қўлланма сифатида қабул қилди.

23 сентябрь 1873 йил, 1290 йил шаъбон ойининг 19-кўни

«Правительственный вестник» 1873, № 300.

Рус тилидан Шодмон ВОҲИД таржимаси

Матбуцаҳ

«Шарқ юлдузи» ойномаси муҳарририятига

Иқтисодимга қараб, биринчи ярим йил учун 8 номдаги рўзнома ва 7 номдаги ойномага (97 сўм 36 тийин) обуна бўлган эдим. Уларнинг орасида «Шарқ юлдузи» ҳам бор. Иккинчи ярим йил учун ўша рўзномаю ойномаларга квитанция тўлатиб, «Чойкўл» алоқа бўлими мудирини Муродкамол Курбонбоев орқали 29-апрель кўни «Союзпечать»га юбордим. «Союзпечать» ходимлари иккинчи ярим йил учун обуна тўхтатилди деб; қабул қилишмабди. Ахир мен тўлов варақасини иккинчи ярим йил бошланшидан 62 кун олдин юбордим-ку?

Агар мумкин бўлса, «Шарқ юлдузи»га кейинги йил учун обуна бўлишимга ёрдам беришингизни илтимос қиламан.

Салом билан: ККСЖ, Амударё ноҳияси, «Кипчоқ» д/х.
Навоий номли мактаб. Пенсияер ОТАМУРОДОВ Холмурод

Муҳарририятдан: Уқувчилардан баъзан шундай мактублар олиб турибмиз. Аслида, обуна йил бўйи қабул қилиниши шарт.